

The actions and challenges of Zanzan rulers in the Qajar era; Case Study and adaptation of Ehtesham al-Saltaneh and VazirHodayun

Hasan Rostami*

Masoud Bayat**

Abstract

Khamseh province with central Zanzan was important in the Qajar era, and prominent rulers were often sent to the area. Early in the Qajar period, Prince Abdullah Dara left a relatively acceptable carnage with the construction of new buildings. In the era of Nasseri and Mozaffari, the respectively of Ehtesham al-Saltaneh and VazirHodayun, reached the rule of Zanzan, which, according to documents, newspapers and memoirs, was noticed and admired by most of the region's rulers. Given the structure and situation of Zanzan society, government problems such as the power and influence of important clans, insecurity and unstable and the crisis of the cereal were the constant issues of the rulers and the people. So by examining and adapting the performance and obstacles of the rulers in question, we will ask what was the approach of the Ehtesham al-Saltaneh and VazirHodayun against the indicators mentioned above? And what happened to? Due to the tyranny of the Nasseri era, it seems that the effort of Ehtesham al-saltaneh was in close proximity to traditional groups, changing urban fabric and prosperity of local industries, In contrast, the VazirHodayun, while being close to modernist groups, created new educational institutions to repel and control the cereal

* . PhD in post-Islamic Iranian History, Faculty of Law and Social Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran (Corresponding Author),. Rostami.h1210@gmail.com

** Associate Professor, Department of History, Faculty of Humanities, University of Zanzan, Zanzan, Iran, Masoud.bayat@znu.ac.ir

Date received: 25/08/2023, Date of acceptance: 13/10/2024

crisis. The actions of the VazirHomyun, with the power of traditional groups, were relatively successful and were destroyed by the culture of newspaper and reading; But the efforts of the Ehtesham al-Saltaneh in the creation of urban spaces and the prosperity of the local industries have remained to this day. The present article deals with the collection of library, documents and the use of original sources such as the newspaper, in a descriptive-analytical way.

Keywords: Ehtesham al-Saltaneh, Vazir Humayun, New Institutions, Influential Ones, Miscreants, Bread.

Introduction

Zanjan, positioned between the significant cities of Tehran and Tabriz and enriched by the presence of prominent figures and important scholars, has consistently held a distinguished status within the Qajar court. The dispatch of courtiers and high-ranking officials for governance underscored this prestige and position. In this region, the rulers faced various obstacles and challenges due to the structure and condition of society. Following the Babi war, Zanjan was left in a semi-ruined state, with its inhabitants enduring poverty and hardship. The existence of influential families from the landowning and scholarly classes, as well as the presence of powerful tribal groups, continually challenged the authority and legitimacy of any ruler. It is evident that key figures frequently held vast estates, while some lower-class groups, who ran bakeries, posed significant barriers to the actions of rulers during the grain crises. Furthermore, the presence of various groups within the Zanjan military, typically led by local chieftains, undermined the power and influence of the government. Despite Zanjan's prominent position among surrounding areas, modernity encountered resistance from traditionalist scholars and the Qajar state. Consequently, most of the population remained obedient to and influenced by powerful factions, and this situation persisted with varying degrees of intensity until the end of the Qajar era.

Among the rulers of Zanjan during the Qajar period, based on documents, newspapers, books, and popular accounts, the governance of Ehteshameh-al-Saltaneh and VazirHomayoun was marked by significant and diverse actions, which continue to receive attention and admiration to this day. It is worth noting that no research has been conducted on their years of rule, and Ehtesham-al-Saltaneh's memoirs contain ambiguities regarding the reasons, methods, and outcomes of his governance. Therefore, by examining and comparing the performance and obstacles

faced by these rulers, this study seeks to address the question: What were the approaches of Ehtesham-al-Saltaneh and VazirHodayoun regarding the aforementioned indicators, and what were their eventual outcomes?

Materials & Methods

The present study employs a descriptive-analytical methodology, drawing upon library resources (including books and scholarly articles), documents from governmental and private organizations, as well as primary sources such as newspapers and periodicals from the Qajar era.

Discussion and Result

Mirza Mahmoud Khan Ehtesham al-Saltaneh and Mirza Mehdi Khan VazirHodayoun served as governors of the Province Khamseh (Zanjan) during the Naseri and Mozaffari eras respectively, assuming significant roles. Ehtesham al-Saltaneh, amid the authoritarianism of the Naseri period, endeavored to establish modern schools and institutions, resulting in the construction of governmental buildings and the standardization of military uniforms, among other achievements. In contrast, VazirHodayoun, leveraging the relatively liberal climate of the Mozaffari era and collaborating with Zanjan's elites, successfully founded new schools. Both rulers prevented prominent Zanjan factions from interfering in governance or exacerbating instability. Their security measures included combating bandits and establishing relative stability in Zanjan and its surrounding regions. During nationwide grain shortages, Ehtesham al-Saltaneh managed to supply grain despite formidable challenges, responding to demands from Tehran. Similar obstacles persisted internally in Khamseh during VazirHodayoun tenure, who exerted considerable effort to curb price inflation and regulate bread costs by confronting landowners and hoarders. Notably, given the economic and social structures of the Qajar era, both governors faced systemic challenges: corruption within the Qajar bureaucracy, administrative and political backwardness, governmental autocracy, and resistance from local elites—all of which shaped their governance.

Conclusion

Given the shared needs and challenges confronting Zanjan's society and government, its governors adopted divergent approaches. During the era of Naseri

autocracy, when the Shah opposed cultural initiatives such as school construction, Ehtesham al-Saltaneh, driven by his father Ala al-Dowleh's aspirations, not only initiated the construction of streets, leveled the market, established a pharmacy, cistern, and a new government building, but also revitalized local handicrafts. He cultivated close ties with certain traditional factions (Molla Qorbanali and the Imam-Jomeh) while opposing urban families aligned with modernist trends. Although Ehtesham al-Saltaneh gravitated towards prominent traditional figures, he did not hesitate to punish or persecute subordinate groups associated with them. He did not encounter a major crisis regarding staple foods; however, mindful of Tehran's bread shortages and the Qajar state's structural weaknesses, he faced challenges related to grain shipments. The Shah and Chancellor, citing budgetary constraints and poor road infrastructure, accused him of laxity and inefficiency. This socio-political backwardness of the Qajar regime engendered numerous obstacles and difficulties. Given the government's dependence on influential groups, Ehtesham al-Saltaneh's efforts were ultimately thwarted by bribery and the rejection of customary offerings. In the comparatively liberal Mozaffari era, VazirHomayoun, aided by Zanjan's progressives, established new schools. In contrast to Ehtesham al-Saltaneh, he not only fostered connections with certain urban families but also adopted a stance opposing Molla Qorbanali and the Imam-Jomeh. Beyond violating the tradition of sanctuary (bast) in Molla Qorbanali's house, he seized control and oversight of the valuable endowments (endowment) of Zanjan's Jameh Mosque. VazirHomayoun confronted multiple bread crises but repeatedly neutralized the strategies of landowners and bakers, restoring food prices to normal levels through astute policies. He vigorously suppressed outlaws and powerful figures, thereby establishing relative stability and security in Zanjan and its surrounding districts. The enduring legacy of Ehtesham al-Saltaneh's efforts lies in the construction of streets, the leveling of market thoroughfares, and the revival of the city's handicrafts. This outcome, in addition to its foundational and sustainable character, stemmed from his reliance on traditional groups. Conversely, VazirHomayoun endeavors, given his animosity towards traditional factions, faltered after his transfer from the governorship. Among VazirHomayoun initiatives, the promotion of books and newspapers was fundamental and significantly impacted events in Zanjan during the Constitutional Revolution. This action, for the first time, instigated a confrontation between progressive and traditional factions. Other policies and

endeavors of VazirHomayoun lacked stability and encountered opposition from traditional groups during the constitutional movement.

The corruption inherent in the Qajar political structure, characterized by espionage and the practice of presenting gifts and offerings, affected the performance of governors such as Ehtesham al-Saltaneh. However, it appears that this influence diminished somewhat during VazirHomayoun tenure, who seemingly had fewer concerns regarding espionage and the transmission of inaccurate reports to Tehran.

Bibliography

A) Documents

- Zanjan Association of History and Culture Documents (2022), Qajar and Pahlavi Era Documents, Zanjan: Office of the Zanjan Association of History and Culture [In Persian].
- Hosseini-Zanjani Family Documents (2022), Clergy Documents, Zanjan: Office of Grand Ayatollah Hosseini-Zanjani [In Persian].
- Musavi-Zanjani Family Documents (2020), Qajar Era Documents, Zanjan: Archive of the Musavi-Zanjani Family [In Persian].
- Mehraneh Museum of Zanjan Documents (2023), Mirzaei Family Documents, Zanjan: Museum of Mehraneh Charity Institute of Zanjan [In Persian].
- National Archives and Library of Iran (NALI), Collection of Zanjan Demographic Information, Document No. 295/6143 [In Persian].
- National Archives and Library of Iran (NALI), Announcement of Naser al-Din Shah's Arrival in Zanjan and
- Construction of Carriage Road, Document No. 295/6109 [In Persian].
- Construction of Carriage Road, Exploration of the Gold Mine in Kavand Village, Document No. 296/13113 [In Persian].
- Construction of Carriage Road, Ehtesham al-Saltaneh's Explanation Regarding the Bandits of Bizineh Rud, Document No. 296/21261[In Persian].
- Construction of Carriage Road, Ehtesham al-Saltaneh's Offering to Naser al-Din Shah, Document No. 296/21296 [In Persian].
- Construction of Carriage Road, Ehtesham al-Saltaneh's Reprimand by Naser al-Din Shah, Document No. 296/21331 [In Persian].
- Construction of Carriage Road, Zanjan Endowments Report to the General Endowments Department, Document No. 297/30367 [In Persian].

B) Books and Articles

- Ehtesham al-Saltaneh, Mahmoud (2013), *Memoirs of Ehtesham al-Saltaneh*, edited by Seyyed Mohammad Mehdi Mousavi, Tehran: Zavvar [In Persian].
- Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hassan (1971), *Etemad al-Saltaneh's Diary*, edited by Iraj Afshar, Tehran: Amir Kabir [In Persian].
- Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hassan (1989), *Mer'at al-Boldan*, edited by Abdolhossein Nava'i and Mirhashem Mohaddes, Vols. 2, 3 & 4, Tehran: University of Tehran [In Persian].
- Afzal al-Molk, Gholamhossein (1982), *Afzal al-Tavarikh*, edited by Mansoureh Ettehadieh and Sirus Sa'dvandian, Tehran: Tarikh-e Iran [In Persian].
- Amin al-Dowleh, Farrokh (1971), *Collection of Documents and Records*, edited by Karim Esfahanian and Ghodratollah Roshani, Vol. 4, Tehran: University of Tehran [In Persian].
- Babaei, Abdolghader (1998), *Seyr al-Akrad in the History and Geography of Kurdistan*, edited by Mohammad Ra'ouf Tavakkoli, Tehran: Tavakkoli [In Persian].
- Bamdad, Mehdi (1968), *Biography of Iranian Statesmen in the 12th, 13th, and 14th Hijri Centuries*, Vols. 1 & 4, Tehran: Zavvar [In Persian].
- Jahanshahlou, Ghasem (2020), *History of Afsharieh: Tribes, nobility, and Regions of Afshar Khamseh Tribe*, edited by Mohsen Mirzaei, Tehran: Shiraze [In Persian].
- Hajji-Vazir Zanjani (2010), "Memoirs and Family" in: *Daftar-e Tarikh*, edited by Iraj Afshar, Vol. 4, Tehran: Afshar Endowments Foundation [In Persian].
- Rouhani, Mohammad Reza (1968), *Farhangnameh-ye Zanjan*, Zanjan: Parcham [In Persian].
- Roustaei, Mohsen (2023), *Mahmoud Khan Ehtesham al-Saltaneh and Re-reading the Siaqiyeh Booklet of Income and Expenditure of Dar al-Sa'adeh Zanjan ("Naseri Era 1311 AH")*, 1st ed., Tehran: Mehrandish [In Persian].
- Zanjani, Ebrahim (2014), *Memoirs of Sheikh Ebrahim Zanjani*, compiled by Gholamhossein Mirza Saleh, Tehran: Kavir [In Persian].
- Salour, Ghahraman Mirza (1995), *Ain al-Saltaneh's Diary*, edited by Masoud Salour and Iraj Afshar, Vols. 1, 2 & 4, Tehran: Asatir [In Persian].
- Sepehr, Abdolhossein (2007), *Mer'at al-Vagaye' Mozaffari*, edited by Abdolhossein Nava'i, Vols. 1 & 2, Tehran: Miras-e Maktoub [In Persian].
- Sheikh al-Eslami, Javad (1989), "Memoirs of Ehtesham al-Saltaneh," *Nashr-e Danesh Journal*, No. 53, pp. 34-48 [In Persian].
- Zahir al-Dowleh, Ali (1988), *Memoirs and Documents of Zahir al-Dowleh*, edited by Iraj Afshar, Vol. 1, Tehran: Zarrin [In Persian].
- Aziz al-Soltan, Gholamali (1997), *Diary of Gholamali Aziz al-Soltan (Malijak Thani)*, edited by Mohsen Mirzaei, Vol. 1, Tehran: Zaryab [In Persian].
- Ghaziha, Fatemeh (2002), *Naser al-Din Shah's Travels to Qom (1266-1309)*, Tehran: National Archives Organization [In Persian].
- Curzon, George Nathaniel (1983), *Persia and the Persian Question*, translated by Gholamali Vahid Mazandarani, Vol. 1, Tehran: Elmi va Farhangi [In Persian].

127 Abstract

- Lambton, Ann Katharine Swynford (n.d.), *Social Conditions in the Qajar Era*, translated by Monir Barzan, Mashhad: Khorasan [In Persian].
- Motarjem Homayoun, Ali Mohammad (1956), "Memoirs of a Teacher," *Khandaniha Magazine*, Vol. 17, No. 2, pp. 35-37 [In Persian].
- Motarjem Homayoun, Ali Mohammad (1967), "Akhund Molla Ghorbanali's decree Regarding the First Gramophone and New School," *Khandaniha Magazine*, Vol. 28, No. 36, pp. 21-23 [In Persian].
- Mohsen Ardabili, Yousef (2001), "Ruling Families of Zanjan," *Farhang-e Zanjan Quarterly*, Vol. 2, Nos. 2 & 3, pp. 99-126 [In Persian].
- Mahmoud, Mahmoud (1957), *History of Iran's Political Relations with England in the Nineteenth Century*, Vol. 2, Tehran: Iqbal [In Persian].
- Momtahn al-Dowleh, Mehdi and Mirza Hashem Khan (1986), *Statesmen of the Ministry of Foreign Affairs in the Naseri and Mozaffari Eras*, edited by Iraj Afshar, Tehran: Asatir [In Persian].
- Mostofi, Abdollah (2009), *Description of My Life (Social and Administrative History of the Qajar Period)*, Vol. 1, Tehran: Zavvar [In Persian].
- Malek Ara, Abbas Mirza (1982), *Biography of Abbas Mirza Malek Ara*, edited by Abdolhossein Nava'i, Tehran: Babak [In Persian].

C) Interviews

- Interview with Mohsen Mirzaei (2021), Regarding the Rulers of Zanjan, Zanjan: Zanjan Association of History and Culture [In Persian].
- Interview with Abdolaziz Ghaemi (2022), Regarding the Rulers of Zanjan, Zanjan: Office of the Zanjan Association of History and Culture [In Persian].

D) Manuscripts

- Zanjani, Ebrahim (1931), *Zanjani's Personal Notes*, Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly [In Persian].

E) Periodicals

- Akhter Newspaper (22 Rabi' al-Awwal 1294 AH), "Internal News," No. 62 [In Persian].
- Iran Newspaper (29 Muharram 1290 AH), "Zanjan," No. 153 [In Persian].
- Iran Newspaper (28 Sha'ban 1309 AH), "Official News of the Imperial Court," No. 769 [In Persian].
- Iran Newspaper (3 Jumada al-Ula 1321 AH), "Non-Court News," Vol. 56, No. 3 [In Persian].
- Iran Newspaper (9 Shawwal 1321 AH), "Khamseh," Vol. 56, No. 21 [In Persian].
- Iran Newspaper (7 Rabi' al-Thani 1324 AH), "Khamseh," Vol. 59, No. 6 [In Persian].
- Iran-e Soltani and Iran Newspaper (19 Jumada al-Ula 1322 AH), "Khamseh," Vol. 57, No. 10 [In Persian].

- Iran-e Soltani and Iran Newspaper (7 Muharram 1324 AH), "Khamseh," Vol. 58, No. 26 [In Persian].
- Iran-e Nou Newspaper (7 Dhu al-Hijjah 1327 AH), "Details of Zanjan Events," Vol. 1, No. 95 [In Persian].
- Tarbiyat Newspaper (29 Sha'ban 1321 AH), "Zanjan School," Vol. 6, No. 298 [In Persian].
- Tarbiyat Newspaper (24 Dhu al-Qa'dah 1321 AH), "Letter from Zanjan," Vol. 6, No. 304 [In Persian].
- Tarbiyat Newspaper (7 Jumada al-Ula 1322 AH), "Examination of Zanjan Imperial School," Vol. 7, No. 324 [In Persian].
- Tarbiyat Newspaper (28 Rajab 1323 AH), "Zanjan National School," Vol. 8, No. 380 [In Persian].
- Sorayya Newspaper (14 Sha'ban 1321 AH), "Khamseh," Vol. 5, No. 24 [In Persian].
- Sorayya Newspaper (28 Sha'ban 1321 AH), "Khamseh; Zanjan," Vol. 5, No. 26 [In Persian].
- Sorayya Newspaper (24 Safar 1322 AH), "Khamseh; Zanjan," Vol. 5, No. 39 [In Persian].
- Sorayya Newspaper (9 Rajab 1323 AH), "Khamseh; Zanjan," Vol. 7, No. 3 [In Persian].
- Chehreh Nema Newspaper (20 Shawwal 1323 AH), "Letter from Zanjan," Vol. 2, No. 6 [In Persian].
- Chehreh Nema Newspaper (1 Rabi' al-Awwal 1324 AH), "Letter from Zanjan," Vol. 2, No. 15 [In Persian].
- Chehreh Nema Newspaper (10 Rabi' al-Awwal 1324 AH), "Zanjan," Vol. 3, No. 16 [In Persian].
- Vaghayeh-e Ettefaghiyeh Newspaper (16 Safar 1273 AH), "Provincial News; Zanjan," No. 298 [In Persian].

کنش‌ها و چالش‌های حاکمان زنجان در عصر قاجار؛ مورد مطالعه و تطبیق احتشام‌السلطنه و وزیرهمایون

حسن رستمی*

مسعود بیات**

چکیده

ولایت خمسه با مرکزیت زنجان از اهمیت و جایگاه مهمی در دوره قاجار برخوردار بود و غالباً حاکمان برجسته‌ای به این منطقه فرستاده می‌شدند. در اوایل دوره قاجار، شاهزاده عبدالله دارا با احداث بناهای جدید، کارنامه نسبتاً قابل قبولی بر جای گذاشت. در عصر ناصری و مظفّری، به ترتیب احتشام‌السلطنه و وزیرهمایون به حکمرانی زنجان رسیدند که بر اساس اسناد، روزنامه‌ها و کتب خاطرات، عملکردشان نسبت به بیشتر حاکمان منطقه، مورد توجه و تحسین قرار گرفت. با توجه به ساختار و وضعیت جامعه زنجان، مشکلات و نیازهای حکومتی مانند قدرت و نفوذ خاندان‌های مهم، ناامنی و بی‌ثباتی و بحران غلات از مسائل همیشگی حاکمان و مردم بود. بنابراین با بررسی و تطبیق عملکرد و موانع حاکمان مورد نظر، به این سؤال می‌پردازیم که رویکرد احتشام‌السلطنه و وزیرهمایون در مقابل شاخص‌های برشمرده چگونه بود؟ و به چه سرانجامی رسید؟ به نظر می‌رسد با توجه به استبداد دوره ناصری، تلاش احتشام‌السلطنه بر نزدیکی به گروه‌های سستی، تغییر و گسترش بافت شهری و رونق صنایع محلی قرار گرفت. در مقابل وزیرهمایون، ضمن نزدیکی به گروه‌های تجددگرا، با ایجاد نهادهای آموزشی جدید، به دفع اشرار و مهار بحران غلات پرداخت. اقدامات وزیرهمایون با عنایت به قدرت گروه‌های سستی، با موفقیت نسبی همراه

* دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران (نویسنده

مسئول)، Rostami.h1210@gmail.com

** دانشیار گروه تاریخ و تمدن اسلامی، رشته تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران،

Masoud.bayat@znu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۰۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۲۲

بود و به‌جز فرهنگ روزنامه و کتابخوانی، از بین رفت؛ اما تلاش احتشام‌السلطنه در ایجاد فضاهای شهری و رونق صنایع محلی تا به امروز باقی مانده است. مقاله حاضر با گردآوری داده‌های کتابخانه‌ای، اسنادی و بهره‌مندی از منابع اصیلی مانند روزنامه، به شیوه توصیفی-تبیینی به موضوع پرداخته است.

کلیدواژه‌ها: احتشام‌السلطنه، وزیرهایون، نهادهای جدید، متنفذان، اشرار، نان.

۱. مقدمه

زنجان با قرار داشتن در بین شهرهای مهم تهران و تبریز و حضور عناصر برجسته و علمای مهم، همواره از جایگاه برجسته‌ای در دربار قاجار برخوردار بود. اعزام درباریان و دولت‌مردان مهم برای حکمرانی، این اعتبار و جایگاه را نشان می‌داد. در این منطقه با توجه به ساختار و وضعیت جامعه، حاکمان با موانع و مشکلاتی مواجهه بودند. در زنجان پس از جنگ باییت، شهر نیمه‌ویران و ساکنان در فقر و تنگدستی سپری می‌کردند. وجود خاندان‌های مهم از گروه‌های خوانین و علما و همچنین حضور ایالات قدرتمند، موقعیت و اعتبار هر حکمرانی را به چالش می‌کشید. آنچه مشخص است، عناصر مهم غالباً با در اختیار داشتن زمین‌های فراوان و برخی از گروه‌های پایین جامعه با تصدی خبازخانه‌ها، در سال‌های بحران غلات مانع جدی در برابر اقدامات حاکمان بودند. در این بین حضور گروه‌های مختلف در بدنه قشون خمسه که ریاست آن غالباً بر عهده خوانین منطقه بود، بر اقتدار و نفوذ حکومت خدشه وارد می‌آورد. باید افزود، به‌رغم موقعیت برجسته زنجان در میان مناطق پیرامون، مظاهر و موسسات تمدنی با مخالفت علمای سنت‌گرا و دولت قاجاریه مواجهه شد. در نتیجه، بیشتر مردم مطیع و پیرو گروه‌های نفوذ بودند و این وضعیت تا اواخر دوره قاجار با فراز و فرودهایی ادامه داشت.

از میان حاکمان زنجان عصر قاجار، بر اساس اسناد، روزنامه‌ها، کتاب‌ها و روایت عامه، سال‌های حکومتداری احتشام‌السلطنه و وزیرهایون با اقدامات مهم و متعددی همراه بود و تا به امروز مورد توجه و تحسین قرار گرفتند. لازم به ذکر است که تاکنون پژوهشی درباره سال‌های حکمرانی‌شان انجام نشده است و کتاب خاطرات احتشام‌السلطنه، ابهام‌هایی در زمینه چرایی و چگونگی اقدامات و نتایج سال‌های حکمرانی دارد. بنابراین، با بررسی و تطبیق عملکرد و موانع حاکمان مورد نظر، به این سؤال می‌پردازیم که رویکرد

کنش‌ها و چالش‌های حاکمان زنجان در ... (حسن رستمی و مسعود بیات) ۱۳۱

احتشام السلطنه و وزیرهایم‌یون در مقابل شاخص‌های مطرح شده چگونه بود؟ و به چه سرانجامی رسید؟

پیرامون پیشینه پژوهش، به کنش‌ها و چالش‌های حاکمان زنجان عصر قاجار توجهی نشده است. کتاب «زندگی‌نامه سیاسی و اجتماعی احتشام السلطنه» به کوشش فرشید مهری، خوانش جدیدی از سال‌های حکمرانی ارائه نداده است. پس از چاپ کتاب خاطرات احتشام السلطنه، مقالات پراکنده‌ای به چاپ رسید که «نقد و معرفی کتاب خاطرات احتشام السلطنه» اثر محمدجواد شیخ الاسلامی، با توجه به دشمنی احتشام السلطنه با خاندان شیخ الاسلامی، چندان قابل توجه نیست. اثری دیگر با عنوان «شیخ ابراهیم زنجان‌ی: زمان، زندگی، خاطرات به ضمیمه بخشی در ولایت تکوینی پیامبر و ائمه معصومین» نوشته علی ابوالحسنی، در راستای ستیز با مشروطه و مشروطه‌خواهان انجام گرفت و بررسی جامع و درستی از سال‌های حیات سیاسی وزیرهایم‌یون به پژوهشگران عرضه نکرد. مقاله پیش رو با گردآوری داده‌های کتابخانه‌ای، اسنادی و بهره‌مندی از منابع اصلی مانند روزنامه، به شیوه توصیفی-تبیینی به موضوع پرداخته است.

۲. حاکمان و جامعه زنجان عصر قاجار

در جامعه عصر قاجار، حکمرانی غالباً به خویشاوندان، اطرافیان و متنفذین پادشاه واگذار می‌شد و در بیشتر مواقع مقام‌ها و مناصب، بدون نظم و قانون، از راه خرید و فروش صورت می‌گرفت. در این دوره مشخصه‌های قدرت شامل وابستگی به دولت، داشتن مناصب و مالکیت بر زمین بودند. برای نمونه، «نطنز»، «ناحیه» و «قره‌قوش» به ترتیب تیول حسام السلطنه، خاندان مستوفی و سپهسالار بودند. (لمبتن، بی‌تا: ۱۸؛ امین‌الدوله، ۱۳۵۰: ۳۱؛ مستوفی، ۱۳۸۸. ج ۱: ۴۷۶؛ سالور، ۱۳۷۴. ج ۴: ۱۵۶۰-۱۵۶۱؛ کرزن، ۱۳۶۲. ج ۱: ۵۴۶). پیرامون حکمرانی، قاجارها به یاری قدرتمندان محلی نیاز داشتند. به عقیده ملکم، «شاهان قاجار، روسای ایل، والیان، کلانترها و مقام‌های شهری را منصوب می‌کردند؛ اما ناگزیر از انتخاب این افراد بودند». در زنجان این نیاز از سوی خوانینی مانند امیرافشار و اسعدالدوله برطرف می‌شد (قاضیها، ۱۳۸۱: ۴۲ و ۴۵؛ سالور، ۱۳۷۴. ج ۱: ۱۴۹۵ و ۱۵۴۳).

در ولایت خمسه (زنجان) بیشتر حاکمان عملکرد قابل قبولی نداشتند؛ اما عده‌ای در راستای بهبود زندگی مردم تلاش‌هایی کردند. برخی از نایبان نیز به دنبال رفع کاستی‌ها بودند. شاهزاده عبدالله‌دارا حاکم زنجان، از تعدی به حقوق عامه و ظلم بر اهالی فروگذاری

نکرد؛ اما بنای بازار، مسجد جامع و ارگ حکومتی، یادگار دوره اوست. بنا به روایت منابع رسمی که می‌توان در آن تردید نمود، امیراصلاح خان پس از جنگ بابیت و ویرانی شهر، قلعه و دروازه‌ها را مرمت کرد و بخشی از دیوارهای بازار زنجان و گنبد سلطانیه را بازسازی نمود (روزنامه وقایع اتفاقیه، ۲۴ ربیع الثانی ۱۲۶۹ه.ق: ۲؛ همان، ۲۷ جمادی الثانی ۱۲۶۹ه.ق: ۴). چراغعلی خان نیز به مرمت ابنیه‌ها و امنیت نواحی پرداخت. او شش بنا، باغ و خانه‌ای از دوره عبدالله‌دارا را پس از تعمیر، برای اقامت و راحتی مسافران اختصاص داد (وقایع اتفاقیه، ۱۶ صفر ۱۲۷۳ه.ق: ۴؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸. ج ۲ و ۳: ۱۲۸۰). رکن‌الدوله از حاکمان عصر ناصری نیز، در عمارت دارالحکومه زنجان به شکایت‌ها رسیدگی می‌کرد. او شرارت‌های ایل دویرن را به‌طور موقت مهار نمود (روزنامه ایران، ۲۹ محرم ۱۲۹۰ه.ق: ۲).

به‌رغم برخی اصلاحات، بیشتر حاکمان زنجان ظالم بودند. سردار وجیه‌الله پسر عضدالدوله، ده نفر از خوانین بزینه‌رودی را در چمن سلطانیه سر برید. علاءالدوله مردم و امرا را اذیت می‌کرد. به گفته زنجان: «ناصرالدین شاه از جوانی چند نفر را پروریده بود که بدتر از سگ، گرگ‌ها و پلنگ خونخوار بودند. نخستین علاءالدوله، دومین امیرخان سردار و دیگری وجیه‌الله میرزا بودند که همگی به مردم زنجان شقاوت‌ها کردند» (مشیرالممالک، ۱۳۸۹: ۱۸۵-۱۸۶؛ زنجان، ۱۳۹۳: ۱۲۹-۱۳۰). سالارالدوله از دیگر حاکمان، اشرف‌الملک را شبانه کشت و صد هزار تومان پول نقدش را برد. ظلم سالارالدوله بر اقوام و فرزندان اشرف‌الملک، خشم پدر تاجدارش را برانگیخت و سرانجام با وساطت، ۳۰-۴۰ هزار تومان به ورثه بازگرداند (سالور، ۱۳۷۴. ج ۴: ۱۴۹۵).

وضعیت جامعه زنجان در عصر قاجار بر عملکرد حاکمان تأثیر مستقیمی گذاشت و آنان را با چالش‌ها و موانع جدی روبرو کرد. برخی از علما در زمان حرکت حکمرانان انتظارات فراوانی داشتند. عباس میرزا ملک‌آرا می‌نویسد:

تازه به حکومتداری زنجان نشسته بودم که تلگرافی به دستم دادند. مستوفی‌الممالک نوشته بود، از قراری که به عرض خاک پای شاهنشاهی روحنا فداه رسیده است، شما مبلغی از مردم پول شیرینی گرفته‌اید. قبله عالم می‌فرماید که این رذالت‌ها را مکنید. از خواندن این تلگراف، دنیا در چشمم تاریک شد. زیرا که به هیچ‌وجه چنین فقره‌ای واقع نشده بود. من تازه وارد شده، از اوضاع ایران اطلاعی نداشتم و تمام مقصودم این بود که تحصیل نیک‌نامی کنم. کجا به فکر این بودم که پول شیرینی از مردم بگیرم. خلاصه

کنش‌ها و چالش‌های حاکمان زنجان در ... (حسن رستمی و مسعود بیات) ۱۳۳

به تحقیق پرداختم. معلوم شد، تلگرافچیان مأمورند اخبار ولایت را هفته‌ای دو روز به طهران بفرستند و مبالغی از حکام پول می‌گیرند که قبایح افعال آن‌ها را بنویسند و هر گاه پول نرسد، هزارگونه اخبار جعل کرده، به طهران تلگراف می‌نمایند. تعقیب هم در کار نیست. تلگرافچی در اول ورود من خواسته بود، چشمم را بترساند و بفهماند که به درستکاری خودم مغرور نشوم (عزیزالسلطان، ۱۳۷۶. ج ۱: ۳۵۱؛ ملک‌آرا، ۱۳۶۱: ۱۲۰).

بر اساس اسناد، روزنامه‌ها، منابع و مصاحبه با بازماندگان خاندان‌های قدیمی، تلاش‌ها و اقدامات میرزا محمود احتشام‌السلطنه و میرزا مهدی وزیرهمایون برجسته‌تر از اغلب حاکمان دوره قاجار به‌نظر می‌رسد. باید افزود، به‌رغم زمان قابل توجه بین فاصله سال‌های حکمرانی (۱۲ سال)، با توجه به وضعیت جامعه زنجان در عصر قاجار، نیازها، موانع و چالش‌های مشترکی داشتند. بنابراین، برای بررسی و تطبیق سال‌های حکمرانی، در آغاز به معرفی‌شان می‌پردازیم.

۱.۲ میرزا محمود احتشام‌السلطنه

میرزا محمود فرزند محمدرحیم دولو، ششم شعبان ۱۲۷۹ ه.ق در تهران متولد شد. ابتدای زندگی او با زنجان گره خورد، چون به واسطه حکمرانی پدر، به این شهر آمد. مدتی بعد به همراه برادران به دارالفنون رفت (احتشام‌السلطنه، ۱۳۹۳: ۹ و ۲۵). میرزا محمود پس از طی تحصیلات، مناصب مختلفی بر عهده گرفت. مدتی مسئول یوزباشی کشیک‌خانه بود و اندکی بعد با درجه سرتیپ سومی، راهی مأموریت آذربایجان شد. او پس از سفر حج سال ۱۳۰۳ ه.ق، به لقب «قوللر آقاسی» نایل آمد (همان: ۳۱-۳۲؛ ممتحن‌الدوله و میرزا هاشم‌خان، بی‌تا: ۲۰۶؛ بامداد، ۱۳۴۷. ج ۴: ۳۳). میرزا محمود با دریافت لقب «احتشام‌السلطنه»، در ۲۵ ماه جمادی‌الثانی ۱۳۰۶ ه.ق به حکمرانی زنجان منصوب شد. او پس از گذشت سه سال از حکمرانی، در نیمه دوم ماه شعبان ۱۳۰۹ ه.ق استعفا داد (احتشام‌السلطنه، ۱۳۹۳: ۸۱-۸۲ و ۱۷۱؛ روزنامه ایران، ۲۸ شعبان ۱۳۰۹ ه.ق: ۱).

۲.۲ میرزا مهدی وزیرهمایون

میرزا مهدی غفاری کاشانی فرزند فرخ‌خان امین‌الدوله، سال ۱۲۸۲ ه.ق به دنیا آمد. پدرش نماینده دولت در معاهده صلح پاریس بود که به جدایی بخش‌هایی از سرزمین‌های شرقی

کشور انجامید. با مرگ پدر در سال ۱۲۸۸ ه.ق، به پیشخدمتی افتخاری شاه رسید و در سال ۱۳۰۳ ه.ق، به درجه سرتیپی و لقب «آجودان مخصوص» نایل آمد (محمود، ۱۳۳۶: ۵۳۱-۵۳۲). با آغاز سلطنت مظفرالدین شاه، به حکومت ساوه و زرنند رسید. چند سال بعد با توجه به موفقیت در مأموریت‌های حکومتی، به سمت وزارت مخزن ملبوس نائل آمد و در اواخر همین سال، لقب «وزیرهمایون» و جبه شمسه مرصع را دریافت کرد. سال بعد با تعمیر قصر یاقوت سرخه‌حصار، ترمه کشمیری با سردوشی الماس هدیه گرفت. در اوایل ذی‌الحجه ۱۳۱۵ ه.ق، وزیرهمایون به لقب «وزیرحضور» مفتخر شد و در جمادی‌الاول سال بعد، به‌عنوان منشی مخصوص شاه، قلمدان با دوات مرصع دریافت کرد. در ادامه با کسب لقب «رفعت‌السلطنه» و نشان‌های متعدد، حساسیت و حسادت درباریان را برانگیخت، بنابراین متهم به جاسوسی برای شاه شد. وزیرهمایون ۲۵ ربیع‌الثانی ۱۳۱۷ ه.ق، به وزارت کل پست ممالک محروسه ایران رسید. او لودگی و دلقک‌بازی مجالس بزم دربار را با هدف تبیین اوضاع کشور در قالب سخنان طنز انجام می‌داد. (سپهر، ۱۳۸۶: ج ۱: ۶۰-۶۱، ۱۸۳، ۲۱۱ و ۲۷۰؛ افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۸۹). وزیرهمایون در اوایل ماه ربیع‌الاول ۱۳۲۱ ه.ق به حکمرانی زنجان رسید و پس از گذشت سه سال، در اوایل ماه ربیع‌الثانی ۱۳۲۴ ه.ق از حکمرانی زنجان به کردستان انتقال یافت (ظهیرالدوله، ۱۳۷۱: ۳۵۹؛ روزنامه ایران، ۳ جمادی‌الاول ۱۳۲۱ ه.ق: ۵؛ روزنامه ایران، ۷ ربیع‌الثانی ۱۳۲۴ ه.ق: ۲).

۳. احداث موسسات و ابنیه‌های جدید در زنجان

احتشام‌السلطنه با رسیدن به حکمرانی، در تلاش برای تحقق اهداف ناتمام پدرش علاءالدوله حاکم گذشته زنجان بود. او با مشاهده وضعیت نابسامان شهر، تصمیم به اصلاح خرابی‌ها گرفت و در اواخر شعبان ۱۳۰۶ ه.ق، درصدد تعمیر عمارت دارالحکومه برآمد. بنابراین، معمارانی برای کارهای عمرانی استخدام کرد و عمارت کلاه‌فرنگی را بنا نمود. برای تکمیل ساختمان، مبل و اثاثیه را از شهرهای تبریز، رشت و تهران تدارک دید. در ادامه باغ حکومتی جلوی عمارت را باغچه‌بندی و درختان کهن اطراف را اصلاح نمود. او در اندیشه بازگرداندن کسب و کار به بازار، صنعتگران چرم‌سازی، تفنگ‌سازی و چاقو‌سازی را به کار دعوت نمود. رونق این صنایع موجب جذب نیروی کار بیشتر شد و چندین کارگر و استادکار ماهر، شغلی تازه به‌دست آوردند (احتشام‌السلطنه، ۱۳۹۲: ۶۲-۶۳ و ۱۵۶).

احتشام السلطنه در ماه پنجم حکمرانی، نظمیه را با لباس‌های متحدالشکل ایجاد کرد و دواخانه‌ای تأسیس نمود. در این راستا میرزا محسن صدرالحکما، منزلی برای مداوای بیماران دایر کرد. با هدف خدمت‌رسانی و با توجه به سال‌های کم‌آبی، قنات و آب‌انباری در مرکز شهر ایجاد شد. احتشام السلطنه بنا به درخواست دولت، سرشماری نفوس را به‌طرز جدید و جامع انجام داد و گزارش آن‌را به مرکز ارسال کرد (همان: ۱۴۶؛ ساکما، شماره سند ۲۹۵/۶۱۴۳: ۱؛ روستایی، ۱۴۰۲: ۵۵). مهمترین اقدام عمرانی احتشام السلطنه، احداث خیابان ناصری از مقابل بازار زنجان تا دروازه قزوین بود که با کسب رضایت اهالی و تخریب خانه‌ها انجام داد. باید افزود، بهبود معابر بازار زنجان با نزدیکی سطح پیاده‌رو با مغازه‌ها، از دیگر اقداماتش بود (همان: ۹۵-۹۶؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۰: ۶۶۷؛ مصاحبه با عبدالعزیز قائمی، دفتر انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان، ۱۴۰۱).

وزیرهایون با توجه به سیاست‌های امین‌الدوله و کوشندگان تأسیس موسسات جدید در دوره مظفّری، در راه مدرسه‌سازی قدم گذاشت (ظهیرالدوله، ۱۳۶۷: ۳۵۹؛ روزنامه ایران‌سلطانی و ایران، ۳ جمادی‌الاول ۱۳۲۱ ه.ق: ۵) و تصمیم به ایجاد موسسات آموزشی جدید گرفت. نخست برای تأسیس نهادهای آموزشی، به تجددخواهان زنجانی نزدیک شد. میرزا علی‌اصغر مشیرالممالک، شیخ ابراهیم زنجانی، سیدمحمد موسوی، میرزا هاشم و میرزا احمد از هم‌اندیشان نزدیک به وزیرهایون بودند. نخستین مدرسه زنجان با نام «کمال» چند ماه پیش از ورود وزیرهایون دایر شده بود. با تلاش وزیرهایون دومین مدرسه با نام «همایونی» تأسیس گردید (زنجان، ۱۳۹۳: ۲۰۳-۲۰۵؛ روزنامه تربیت، ۲۷ ربیع‌الثانی ۱۳۲۱ ه.ق: ۵، اسناد خاندان موسوی‌زنجانی، ۱۳۹۹؛ سپهر، ۱۳۸۶: ج ۲: ۷۰۷؛ روزنامه ثریا، ۲۴ صفر ۱۳۲۲ ه.ق: ۱۱-۱۲). اندکی بعد با تمدید حکمرانی، به اندیشه ایجاد مدرسه برای گروه‌های تهیدست افتاد و سومین مدرسه برای آموزش اقشار پایین جامعه، با نام «ملی» یا «ملتی» احداث شد (روزنامه ایران‌سلطانی و ایران، ۱۹ جمادی‌الاول ۱۳۲۲ ه.ق: ۳؛ روزنامه تربیت، ۲۸ رجب ۱۳۲۳ ه.ق: ۴). نکته مهم، تدریس دروس پزشکی و تشریح در زنجان بود. وزیرهایون برای تسریع آموزش علوم پزشکی که لوازم و معلمی نداشت، علاوه بر یاری از پزشک شخصی، دستور خرید وسایل مورد نیاز را از اروپا داد (روزنامه تربیت، ۲۹ شعبان ۱۳۲۱ ه.ق: ۵ و ۲۴ ذیقعد ۱۳۲۱ ه.ق: ۶؛ روزنامه چهارنمنا، ۲۰ شوال ۱۳۲۳ ه.ق: ۸-۹؛ روزنامه ثریا، ۷ ذی‌الحجه ۱۳۲۱ ه.ق: ۷ و ۲۴ صفر ۱۳۲۲ ه.ق: ۱۱-۱۲ و ۹ رجب ۱۳۲۳ ه.ق: ۸). او در ادامه با یاری از سوی همفکران، محمدکمال افندی از

فارغ‌التحصیلان مدارس استانبول را به‌عنوان ناظم و معلم و میرزا جبار خوشنویس را با هدف تدریس صرف‌ونحو به زنجان دعوت کرد (روزنامه ثریا، ۲۸ شعبان ۱۳۲۱ه.ق: ۹).

وزیرهمایون در نیمه دوم ۱۳۲۱ه.ق، با ارسال نامه به محمدعلی فروغی و یحیی دولت‌آبادی، برای رفع کمبود معلم یاری خواست. آن‌ها با تلاش فراوان در جلب رضایت فارغ‌التحصیلان دارالفنون، مترجم‌هایون را راهی زنجان کردند (مترجم‌هایون، ۱۳۳۵: ۳۱-۳۲؛ اسناد انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان، ۱۳۹۹). با رونق تدریجی مدارس، تعداد دانش‌آموزان به ۲۵ نفر رسید و نظام‌نامه‌ای برای آموزش بهتر تنظیم گردید. تلاش‌های مستمر متولیان، موجب افزایش تعداد دانش‌آموزان به ۳۰ نفر شد. با توجه به کمبود آموزگار، وزیرهمایون در ساعت‌های آزاد و غیراداری، دروس جغرافیا، ریاضی، فیزیک، شیمی و زبان فرانسه را آموزش می‌داد (همان، ۷ ذی‌الحجه ۱۳۲۱ه.ق، ۷؛ روزنامه تربیت، ۷ جمادی‌الاول ۱۳۲۲ه.ق: ۵-۶). در مدرسه ملتی نیز ۲۰ دانش‌آموز با هزینه خیرین تحصیل می‌کردند (روزنامه تربیت، ۲۸ رجب ۱۳۲۳: ۴؛ ۲۷ رمضان ۱۳۲۱ه.ق: ۴-۵). در این مدارس با توجه به ادامه حمایت‌ها، مشارکت شهروندان دور از انتظار نبود. بنابراین، در ماه‌های بعد تعداد دانش‌آموزان مدرسه همایونی به ۱۵۰ نفر و مدرسه ملتی به ۳۰ نفر رسید (روزنامه چهره‌نما، ۲۰ شوال ۱۳۲۳ه.ق: ۸-۹).

رویکرد حاکمان اصلاح‌طلب با توجه به شرایط زمانه و نیاز منطقه، ایجاد و اصلاح فضاهای شهری در دوره ناصری و احداث نهادهای آموزشی در دوره مظفری بود. در دوره ناصرالدین شاه قاجار، با ممانعت از ایجاد مراکز آموزشی جدید، راه اصلاحات فرهنگی بسته شد (احتشام‌السلطنه، ۱۳۹۲: ۱۴۶)، بنابراین، تلاش احتشام‌السلطنه در جهت بازسازی و تغییر بافت‌های فرسوده شهری انجام گرفت. وزیرهمایون برخلاف محدودیت‌های دوره ناصری، با توجه به میانه‌روی مظفرالدین‌شاه و همراهی صدراعظم، با پشتیبانی نواندیشان این نیاز را برطرف کرد.

۴. سیاست حاکمان در مقابل گروه‌های نفوذ

احتشام‌السلطنه پیش از ورود به زنجان، به میزان توانایی و قدرت متنفذین آگاه بود و دل‌نگرانی پیرامون ناکامی در مقابل گروه‌های نفوذ داشت. او به‌رغم حمایت‌های امین‌السلطان از جهان‌شاه خان امیرافشار^۱، دو بار به تهران شکایت کرد (همان: ۷۹ و ۱۱۴). سیاست احتشام‌السلطنه در مقابل علما، نزدیکی به عناصر نوظهور روستایی در جامعه زنجان

کنش‌ها و چالش‌های حاکمان زنجان در ... (حسن رستمی و مسعود بیات) ۱۳۷

و دشمنی با عناصر شهری و خاندان‌های قدیمی بود. بنابراین، با ملاقربانعلی و امام‌جمعه میرزا ابوالفضایل روابط نزدیکی برقرار کرد. این دو روحانی به واسطه خاستگاه روستایی و تصاحب موقوفات ارزشمند مسجد جامع زنجان، با خاندان‌های شهری در رقابت و دشمنی بودند (اسناد خاندان حسینی زنجانی، ۱۴۰۱).

احتشام‌السلطنه در مقابل درخواست اعطای منصب فرشباشی برای باباییگ از سوی مشیرالرعایا فرزند شیخ‌الاسلام، مقاومت کرد. دامنه این مقابله به مهاجرت علما از زنجان کشیده شد؛ اما حکمران این مسئله را مداخله در امور دولتی دانست، لذا به مقاومت ادامه داد و به عرایض اعتنایی نکرد (احتشام‌السلطنه، ۱۳۹۲: ۱۰۷-۱۰۹). او به‌رغم سفارش امین‌السلطان، میرزا اشرف از روحانیون مهم و وزیر مالیه حکومت را به‌دلیل سوء رفتار روانه تهران کرد. احتشام‌السلطنه به‌دلیل تکبر و غرور متنفذین، میانه مساعدی با خاندان‌های موسوی و مظفری نداشت و این خصایل اخلاقی او را آزرده می‌کرد. به‌گونه‌ای که میرزا ابوطالب موسوی زنجانی، پدر و برادرانش را متفرعن، پرمدها و مداخله‌جو و آقاخان مظفردوله رئیس قشون خمسه را متکبر می‌دانست (مصاحبه با محسن میرزایی «نوه برادری میرزا ابوطالب»، ۱۴۰۰؛ همان: ۶۴، ۸۵ و ۱۵۹؛ بامداد، ۱۳۴۷. ج ۱: ۷۳-۷۵).

وزیرهمایون با ورود به زنجان، تجددخواهان و حامیان نوگرایی را به دور خود جمع کرد و برخلاف احتشام‌السلطنه، به برخی از خاندان‌های شهری نزدیک شد. او با آگاهی نسبت به علاقه عده‌ای از علما، تجار و دیوانیان به نوآوری در زمینه مسائل علمی، نشست‌های مختلف برگزار می‌کرد و غالباً با مشیرالممالک و شیخ ابراهیم زنجانی در حال تبادل کتاب بود (زنجانی، ۱۳۹۳: ۱۸۳). او برخلاف احتشام‌السلطنه، روابطی صمیمی با خاندان موسوی و بالأخص میرزا ابوالمکارم موسوی داشت و در مسائل حکومتی یاری می‌گرفت (اسناد خاندان موسوی زنجانی، ۱۳۹۹؛ اسناد موزه مهرانه زنجان، ۱۴۰۲).

وزیرهمایون با تصاحب موقوفه ارزشمند مسجد جامع زنجان، به مقابله با امام‌جمعه میرزا ابوالفضایل و ملاقربانعلی برخاست. شیخ ابراهیم زنجانی می‌نویسد:

وزیرهمایون مضرات اوضاع و اطراف ملاقربانعلی را دید و از طهران هم ناظر موقوفه مسجد دارا از او خواسته بود که موقوفه را از چنگال گماشتگان در بیاورد. در نتیجه با حسن تدبیر اقدام کرد. ... پس موقوفه را تصرف نمود و به آبادانی پرداخت (زنجانی، ۱۳۹۳: ۱۸۳-۱۸۴).

بنابراین وزیرهمایون در جبهه علمای شهری، موقوفه مسجد جامع را نظارت و سرپرستی نمود و به تعمیر بنا و رسیدگی به وضعیت آشفته طلاب مسجد پرداخت (روزنامه چهره‌نما، ۱۰ ربیع الاول ۱۳۲۴ه.ق: ۱۲-۱۳).

احتشام السلطنه و وزیرهمایون با سیاست نزدیکی و مقابله با عناصر برجسته و گروه‌های زنجان، سعی در تداوم حکمرانی داشتند. این سیاست در احتشام السلطنه با توجه به تنبیه طلاب طرفدار امام جمعه و ملا قربانعلی در مسجد جامع که در ادامه بدان خواهیم پرداخت، به مراتب کمتر از وزیرهمایون به نظر می‌رسید. او با توجه به روابط نزدیک با خاندان امام جمعه و تمجید از زهد و ورع ملا قربانعلی و در مقابل نقد و مخالفت با خاندان‌های شیخ الاسلام، موسوی و مظفری، رویه متضادی نسبت به وزیرهمایون در گرایش به گروه‌های نفوذ در پیش گرفت.

۵. حاکمان و ضرورت برقراری امنیت و مقابله با اشرار

با توجه به وجود ایلات، عشایر و عناصر مهم در منطقه خمسه، ضرورت ثبات و امنیت به یکی از چالش‌های مهم حاکمان تبدیل شده بود. برخی از متنفذین علاوه بر عدم تمکین و فرار، با پیشکشی و رد مال به ناامنی‌ها ادامه می‌دادند. گروه‌های تهیدست طلاب، اصناف و الواط نیز با وابستگی به متنفذین، عوامل بی‌ثباتی و ناامنی بودند (سالور، ۱۳۷۴. ج ۲: ۱۵۹۵-۱۵۹۶ و ۱۵۶۰؛ زنجان، ۱۳۱۰: ۸۷).

امین‌الحضرت پیش از حضور احتشام السلطنه، به مدت یک سال (۱۳۰۵-۱۳۰۶ه.ق) حکمرانی بی‌ثبات و ناموفقی داشت. در این برهه محمدحسین خان و فتح‌الله خان بزینه‌رودی به زندان افتادند؛ اما با پیشکشی به امین‌الحضره آزاد شدند. احتشام السلطنه با توجه به این مسائل، تصمیم به مقابله گرفت. او هنگام عزیمت به زنجان، با شکایت مردم از نبی‌خان میرشکار، تصمیم به پیگیری موضوع کرد. این خانواده در روستای چرگر بلوک ابهررود صاحب نفوذ بودند. احتشام السلطنه در آغاز حکمرانی با بی‌اعتنایی و عدم تمکین نبی‌خان مواجه شد. او این موضوع را به خاطر سپرد، تا این‌که هنگام مسافرت شاه به زنجان، نبی‌خان را بازداشت کرد (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۸. ج ۴: ۲۱۸۷-۲۱۸۸؛ احتشام السلطنه، ۱۳۹۲: ۷۱، ۸۴ و ۹۲). در سال دوم حکمرانی با همکاری حسنعلی‌خان امیرنظام، هدایت‌الله‌خان دویرن از اشرار محال شقاقی، دستگیر و تنبیه شد و دو روز بعد در زندان زنجان درگذشت. ولی‌محمدخان شاهسون نیز با مشاهده این وضعیت به زنجان آمد و با

کنش‌ها و چالش‌های حاکمان زنجان در ... (حسن رستمی و مسعود بیات) ۱۳۹

سپردن تعهد، مرخص گردید. احتشام السلطنه حتی در زمان مسافرت یا بیماری، از تعقیب و مجازات مجرمین کوتاهی نمی‌کرد. شورش‌ها و حمله‌های ایل شاهسون از چالش‌های مهم بود که به بازداشت خوانین انجامید (اسناد انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان، ۱۴۰۱؛ همان: ۶۷-۶۸ و ۱۱۷).

طلاب مسجد جامع زنجان از موانع مهم برقراری امنیت و ثبات شهر بودند. در سال‌های پیش از مشروطه، خشکسالی‌های متعدد موجب تنگدستی طلاب و در نتیجه اخاذی آنان شده بود. برای نمونه، متهمان را هنگام عبور از نزدیکی مسجد جامع به دارالحکومه، پناه می‌دادند و مأمورین جرأت مقابله نداشتند. سیداسدالله از روسای مدرسه، برای جمع‌آوری پول حکم صادر می‌کرد و در صورت مقاومت، آشوب برپا می‌نمود. او در اوایل حکمرانی احتشام السلطنه دوباره احکامی صادر کرد. احتشام السلطنه با مشاهده این نابسامانی، تصمیم به مقابله گرفت. بنابراین، به‌طور ناگهانی فراش‌های حکومتی را جهت تنبیه فرستاد. در نتیجه با شکستن سر و دست عده‌ای از طلاب، سیداسدالله تبعید و ملای دیگر با قید تعهد آزاد شد (سالور، ۱۳۷۴. ج ۲: ۱۵۶۰؛ اسناد خاندان حسینی زنجانی، ۱۴۰۱؛ همان: ۸۷-۸۸). اهمیت تلاش‌های احتشام السلطنه در مهار طلاب مسجد جامع، سال‌های بعد نمایان شد. چون در دوره حاکمان ضعیف دوباره طلاب مسجد جامع به تعدی و دخالت در امور پرداختند. به‌طوری که با پشتیبانی از ملاقربانعلی در حوادث مشروطه، حاکم زنجان سعدالسلطنه و در ادامه مجاهد مشروطه‌خواه عظیم‌زاده را به قتل رساندند (روزنامه ایران‌نو، ۷ ذی‌حجه ۱۳۲۷ه.ق: ۲-۳؛ حاجی‌وزیر، ۱۳۸۹: ۱۹۷-۱۹۸).

وزیرهمایون از آغاز حکمرانی در مقابل شرارت‌ها و ناامنی‌ها ایستاد. با ورود او به زنجان، کار مقابله با متنفذان شهری و ایلی آغاز شد (روزنامه ثریا، ۱۴ شعبان ۱۳۲۱ه.ق: ۸). آقاصمد و آقاعلی برادرزادگان آخوند ملاقربانعلی، از اشرار شهر بودند. در گزارشی به تهران، فراشان حکومت مجرمی را گرفتند. آقاصمد با چند نفر از اطرافیان در جلوی داروغه‌خانه ضمن آزاد کردن متهم، فراش و شاکی را کتک زد. چند روز بعد در زورخانه شهر، شخصی با بالابانچی قشون خمسه مشاجره کرد. اطرافیان ملاقربانعلی، بالابانچی را مجروح کردند. این حادثه به دارالحکومه گزارش شد. وزیرهمایون علاوه بر تنبیه برادرزادگان و اطرافیان ملاقربانعلی، تعهدی مبنی بر عدم آزار و اذیت مردم گرفت. این جدیت و مقابله در مناطق مختلف خمسه نیز وجود داشت. در گزارشی، فردی ارمنی و نوکرش از روستای خرمدره^۲ به سمت تبریز حرکت می‌کردند. در نزدیکی خرمدره، سارقان

پنجاه تومان وجه نقد و تفنگش را به سرقت بردند. ارمنی به نایب‌الحکومه خرمدره شکایت برد. به‌دستور نایب، عده‌ای سوار با تعقیب سارقان، سه نفر را دستگیر کردند (روزنامه ایران، ۹شوال ۱۳۲۱ه.ق: ص ۶).

یکی از اقدامات مهم وزیرهمایون، مقابله با شرارت‌های ایل دویرن بود. دویرن‌ها به مانند دوره احتشام‌السلطنه، روستاها را غارت می‌کردند در این راستا بهادرالسلطان که با همکاری فضل‌الله خان شاهسون متجاوز از بیست نفر را کشته بود، دستگیر شد (روزنامه ثریا، ۲۸شعبان ۱۳۲۱ه.ق: ۹). در ادامه مقابله با ناامنی‌ها، مستعان‌دیوان و جهانگیرخان از مأموران حکومتی با هفتاد نفر سوار، برای دستگیری اشرار محال اوریاد روانه شدند. اوریادی‌ها چند نفر را کشته و سر دو زن را در رختخواب بریده بودند. سواران حکومتی خانه‌های مجرمین را تصرف کردند و در ادامه هفت نفر اوریادی بازداشت شدند (روزنامه ایران سلطانی، ۲۴ذیقعه ۱۳۲۱ه.ق: ۷). از دیگر اقدامات وزیرهمایون در مقابل ایلات، دستگیری خوانین برجسته اصانلو، محمد و قاسم خان بود. خوانین اصانلو از اواسط دوره ناصری، با سوء استفاده از حمایت‌های ضمنی جهانشاه خان امیرافشار، به قتل و غارت می‌پرداختند. بر اساس یادداشتی، اصانلوها پس از قتل چوپان روستای خمارک، چهل رأس گوسفند را دزدیدند. گریز و عقب‌نشینی بخشی از سیاست اصانلوها در مقابل سواران حکومتی بود. در دوره وزیرهمایون، اصانلوها اموال و احشام حاج سیدحسین زنگانی را غارت کردند. با تمهیدی که وزیرهمایون و همکارانش به‌کار بردند، خوانین اصانلو دستگیر و اموال سیدحسین بازگردانده شد. وزیرهمایون برای عبرت اشرار منطقه، اصانلوها را به سختی تنبیه کرد و با قید وثیقه آزادشان نمود. خوانین اصانلو در سال‌های بعد از مهم‌ترین عوامل بی‌ثباتی و کشتار مردم شدند. در ادامه مقابله با ناامنی در راه‌ها، شکور زنجانی از سارقین معروف منطقه با سابقه چندین شرارت و دزدی از مسافرین و فرار از دست مأموران حکومتی، دستگیر شد. این بازداشت به‌قدری اهمیت داشت که مردم با شنیدن دستگیری شکور، برای پیگیری اموال‌شان روانه دارالحکومه شدند. این تنبیه و بازداشت و سپس قرار دادن وثیقه برای آزادی مجرمین سابقه‌دار چه تأثیری بر امنیت و آرامش در منطقه داشت؟ به‌نظر می‌رسد با توجه به وابستگی بیشتر اشرار به خوانین بزرگ، اقدامات تنبیهی یگانه راه‌حل برای مهار این بحران بود. آنچه مشخص است، با توجه به تداوم شرارت‌ها در سال‌های بعد، سیاست وزیرهمایون در این‌باره ناکارآمد بود و نتوانست ریشه ناامنی و بی‌ثباتی را از بین ببرد (سالور، ۱۳۷۴: ج ۲: ۱۵۰۴؛ ملک‌آرا، ۱۳۶۱: ۱۲۲؛ روزنامه

کنش‌ها و چالش‌های حاکمان زنجان در ... (حسن رستمی و مسعود بیات) ۱۴۱

ایران سلطانی، غره محرم ۱۳۲۲ ه. ق: ۳-۴؛ همان، ۲ رجب ۱۳۲۲ ه. ق: ص ۳). علاوه بر شکور زنجان، دستگیری سارق معروف علی اکبر زنجان، از دیگر اقدامات مهم وزیرهمایون بود. در گزارشی، حیدرقلی از سربازان فوج امیریه، شکایت از سرقت یک رأس مادیانش در نزدیکی شهر را کرد. با دستور وزیرهمایون و اقدام فوری منصورنظام، علی اکبر زنجان دستگیر شد و پس از تنبیه، روانه زندان گردید (روزنامه ایران سلطانی، ۷ محرم ۱۳۲۴ ه. ق: ۳).

۶. بحران نان خمسه و مناطق مختلف کشور

ولایت خمسه از مراکز تولید و عرضه غلات کشور بود و به‌رغم تنگدستی ساکنان، محصولات کشاورزی به میزان کافی بود. آرد زنجان و ناحیه عراق در سفرخانه حرم شاهی پخت می‌شد (مستوفی، ۱۳۸۸. ج ۱: ۴۰۳) و غالباً در مواقع قحطی و خشکسالی، به تهران و آذربایجان ارسال می‌گردید (ساکما، شماره سند ۲۹۶/۰۰۲۵۹۶: ۲؛ افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۲۸۷). در آمار مورخه ۲۸ جمادی‌الاول ۱۲۹۷ ه. ق، ۴۸ خروار گندم نوروخان یاور بر ذمه رعایای قراپوته (از مناطق تولید گندم) جمع‌آوری شد (ساکما، شماره سند ۲۹۶/۰۰۴۷۳۱: ۲). به‌رغم فراوانی غلات در ولایت خمسه، حاکمان زنجان با چالش‌ها و موانع متعددی مواجه بودند که بر سال‌های حکمرانی‌شان تأثیر مهمی گذاشت.

در دوره احتشام‌السلطنه، با توجه به وضعیت مساعد آب و هوا و برداشت خوب محصول، بحرانی در خمسه مشاهده نشد. در این برهه منطقه خمسه و برخی از نقاط حاصل‌خیز، کمبود غلات تهران و مناطق اطراف را برطرف کردند. با وجود تولید فراوان غلات، احتشام‌السلطنه با کمبود بودجه در جمع‌آوری و ارسال محصول مواجهه بود. او به‌رغم ارسال هر ساله مالیات منطقه خمسه به دولت، هزینه حمل غلات را دریافت نمی‌کرد. بنابراین، با توجه به کسری بودجه، مکاریان غالباً ناراضی بودند (ساکما، شماره سند ۲۹۶/۲۱۳۰۷: ۱).

موانع متعددی در مقابل حمل و نقل محصول وجود داشت. برای نمونه، تجار زنجان برای حمل کالاهای صادره، به‌علت گرفتاری مداوم مکاری‌ها در حمل غله دیوان به تهران، در تنگنا و سختی بودند (ساکما، شماره سند ۲۹۶/۲۱۳۳۰: ۱). بدی راه‌ها و آب و هوا، مزید بر مشکلات مالی احتشام‌السلطنه بودند (ساکما، شماره سند ۲۹۶/۲۱۲۹۹: ۲). با این موانع در ارسال و گزارش امین‌الملک مأمور دولت نسبت به بهانه‌گیری احتشام‌السلطنه در مقابل پیشنهاد دریافت گندم به‌جای وجه نقد، نارضایتی ناصرالدین شاه قاجار دور از ذهن نبود.

در نتیجه، حاکم متهم به اهمال‌کاری شد (ساکما، شماره سند ۲۹۶/۲۱۳۳۱: ۱). احتشام‌السلطنه در جهت تبیین موضوع، موانع ارسال ارزاق مانند دشواری در نحوه جمع‌آوری گندم از نقاط دوردست، خرابی‌راه‌ها، مطالبه هزینه حمل ارزاق از سوی مکاریان و دشواری‌های جمع‌آوری مالیات غله به وسیله آقاجان خان و امیرافشار را توضیح داد؛ اما دولت با توجه به کمبود بودجه و نیاز مبرم به گندم و جو، حاضر به پذیرش توضیحات نبود و حاکم را به‌طور مداوم مورد فشار قرار می‌داد (ساکما، شماره سند ۲۹۶/۲۱۳۰۳: ۱؛ ساکما، شماره سند ۲۹۶/۲۱۲۹۹: ۲).

در دوره قاجار با توجه به نبود ارتش دایمی، خوانین بزرگ بازوی اجرایی دولت در مهار شورش‌ها، جنگ‌ها و سرکوب‌ها بودند. گروه‌های پایین جامعه شهری و روستایی با پیشکشی و جلب نظر، وارد رسته‌های قشون می‌شدند. برای نمونه در سال‌های پیش از مشروطه، خبازان به‌عنوان یکی از اصناف شهری وابسته به خوانین، وارد رسته‌های موزیکانچی، توپچی و بالابانچی قشون خمسه شدند. اندکی بعد برخی از اجزای قشون با دخالت در واردات و صادرات محصولات کشاورزی خمسه و با توجه به ضعف حکومت، اختیار کامل را به‌دست گرفتند. علی‌قلی خان مظفرالدوله رئیس قشون از خوانین منطقه بود که به‌نظر می‌رسید با نفوذ او، گروه‌های شهری و روستایی در تعیین و احتکار غلات دخالت می‌کردند (روزنامه ایران‌سلطانی و ایران، ۷ محرم ۱۳۲۴ ه.ق: ۳؛ روزنامه چهارنما، ۱۰ ربیع‌الاول ۱۳۲۴ ه.ق: ۱۲-۱۳). خبر گرانی محصولات کشاورزی زنجان در ماه ذیحجه ۱۳۲۱ ه.ق منتشر شد. در گزارشی ملاکین و محتکرین گندم را خرواری ۶ تومان و جو را خرواری ۷ تومان به مردم عرضه کردند و قیمت جو از گندم پیشی گرفت (روزنامه ثریا، ۷ ذیحجه ۱۳۲۱ ه.ق: ۷). کمبود نان طی چند ماه بعد تکرار شد؛ اما هر بار با وساطت وزیرهایون، زمین‌داران و خبازان قیمت‌ها را پایین آوردند. با این وجود و براساس داده‌ها، قیمت‌ها سیر صعودی داشت. در گزارشی قیمت گندم خرواری ۶/۵ تومان و جو ۴/۵ تومان بود؛ اما وزیرهایون با فشار بر محتکرین زمین‌دار و خبازخانه‌ها، از افزایش دوباره قیمت‌ها جلوگیری کرد (روزنامه ایران‌سلطانی، ۲۱ صفر ۱۳۲۱ ه.ق: ۳). دو سال بعد در ماه ذیقعه ۱۳۲۳ ه.ق، خبازخانه‌ها به بهانه کمی محصول، خواستار افزایش قیمت‌ها شدند؛ اما وزیرهایون با بخشش ۱۰۰۰ خروار گندم، به مقابله برخاست. او زمین‌داران را وادار کرد تا ۶ هزار خروار گندم با قیمت پایین بفروشند و در مقابل به نانوایی‌ها اجازه عرضه

کنش‌ها و چالش‌های حاکمان زنجان در ... (حسن رستمی و مسعود بیات) ۱۴۳

خرواری ۱۰ تومان را داد. با وجود آن‌که حمله ملخ‌ها مانع مهم بود، با تدابیر وزیرهمایون اندکی مشکل کمبود غلات برطرف گردید (روزنامه چهره‌نما، ۱۰ ذی‌قعدة ۱۳۲۳ ه.ق: ۱۱-۱۲). آنچه به‌نظر می‌رسد، خوانین و علمای زمین‌دار بر گرانی غلات تأثیر گذاشتند. در محرم سال ۱۳۲۴ ه.ق، ملاکین با هدف افزایش قیمت‌ها، از فروختن گندم خودداری کردند؛ اما با اجبار و الزام وزیرهمایون به زمین‌داران و تعیین نرخ عادلانه، سیاست اتخاذ شده شکست خورد (روزنامه ایران، ۷ محرم ۱۳۲۴ ه.ق: ۳). چند ماه بعد دوباره قیمت غلات بالا رفت. این‌بار بهانه زمین‌داران، جبران خسارت خشکسالی چند سال گذشته بود (روزنامه ایران، ۷ محرم ۱۳۲۴ ه.ق: ۳؛ روزنامه چهره‌نما، غره‌ربیع‌الاول ۱۳۲۴ ه.ق: ۱۱-۱۳). باید افزود، بخش مهمی از غلات منطقه علاوه بر تلف شدن در زمان کشت محصول و حمل و نقل، سهم ملخ‌ها شده بود. این موانع طی چند سال گذشته، خسارت جبران‌ناپذیری به کشاورزان وارد آورد. وزیرهمایون که غالباً برای مهار گرانی‌ها آمادگی داشت، هر بار جلوی افزایش قیمت‌ها را گرفت. به‌طوری که در آستانه انتقال مأموریت حکمرانی به کردستان، ۶ هزار خروار گندم به روستائیان و فقرا اختصاص داد، تا تهیدستان در برابر افزایش ناگهانی قیمت‌ها با مشکل مواجهه نشوند (روزنامه چهره‌نما، ۱۰ ربیع‌الاول ۱۳۲۴ ه.ق: ۱۲-۱۳).

۷. موانع و چالش‌های دوران حکمرانی

عقب‌ماندگی دستگاه اداری-سیاسی قاجارها بر عملکرد حاکمان تأثیر داشت. این توسعه‌نیافتگی موجب زیان طبقه پایین جامعه و حوادثی مانند نهضت تنباکو و جنبش مشروطه گردید. احتشام‌السلطنه در آغاز حکمرانی با چالش‌هایی مواجه بود. بخشی از این موضوع مربوط به پیوندهای امین‌السلطان و اجزای دیوان‌سالاری بود که حاکمانی مانند احتشام‌السلطنه، غالباً با اعطای حکمرانی، چاره‌ای جز اطاعت از خواسته‌ها نداشتند (احتشام‌السلطنه، ۱۳۹۲: ۸۱-۸۲). از دیگر موانع قابل بررسی، مسافرت شاه و نزدیکانش به ولایات بود که هزینه هنگفتی بر دوش حاکمان باقی می‌گذاشت. چون حضور عده‌ای نوکر، رکابدار، آبدارچی، پیشخدمت و ندیم، حاکم را دچار مشکل می‌کرد. ناصرالدین شاه قاجار در سال ۱۲۷۵ ه.ق، به کردستان مسافرت نمود و «چون آذوقه که قشون سلطانی را کفایت کند، در آن ولایت نبود»، رنجش و ناراحتی به‌وجود آورد. احتشام‌السلطنه حاکم زنجان برخلاف بیشتر حاکمان قبلی، این هزینه‌ها را بر مردم تحمیل نکرد؛ اما برخی از روستاها و

زمین‌های اجدادی را فروخت (افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۸۶؛ بابایی، ۱۳۷۷: ۸۶؛ ساکما، شماره سند ۲۹۵/۶۱۰۹: ۱؛ ساکما، شماره سند ۲۱۲۹۶/۲۹۶: ۱).

استبداد شاه، ساختار نادرست اقتصاد، وابستگی دولت به منابع ایلات و عشایر و عقب‌ماندگی فرهنگی از چالش‌های مهم حاکمان بودند. احتشام‌السلطنه شرارت خوانین بزینه‌رودی و خاندان میرشکار را مهار کرد؛ اما در ادامه با توجه به پیشکشی و روابط آنان با دربار، به موفقیت قطعی نرسید. این مسئله از آن‌رو حائز اهمیت است که احتشام‌السلطنه دوباره متهم به سستی در تعقیب اشرار خمسه گردید و بازخواست شد. این موانع و مشکلات در سیاست‌های فرهنگی احتشام‌السلطنه نیز تأثیر گذاشت و ناصرالدین شاه قاجار با اندیشه ایجاد مدارس جدید در زنجان به شدت مخالفت کرد (ساکما، شماره سند ۲۹۶/۲۱۳۳۱: ۱؛ ساکما، شماره سند ۲۹۶/۲۱۲۶۱: ۱؛ اسناد انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان، ۱۴۰۱؛ احتشام‌السلطنه، ۱۳۹۲: ۶۸، ۹۳-۹۴ و ۱۴۶).

فساد در ساختار دولت قاجار به گونه‌ای بود که احتشام‌السلطنه به‌رغم اطمینان از تلاش‌های بی‌ثمر در معدن کاوند، از بیم سعایت خبرچیان نزد شاه، روستائیان را جهت یافتن طلا ضرب و شتم می‌کرد (روزنامه اختر، ۲۲ ربیع‌الاول ۱۲۹۴ ه.ق: ۴؛ ساکما، شماره سند ۲۹۶/۱۳۱۱۳: ۵؛ اسناد انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان، ۱۴۰۱؛ همان: ۶۶-۶۷). او با توجه به روابط نزدیک امین‌السلطان با امیرافشار، در مهار افشارها شکست خورد و در برابر زیادی‌خواهی مشیرالرعایا فرزند شیخ‌الاسلام زنجانی، با مماشات دولت مواجهه شد. دشمنی این خاندان با احتشام‌السلطنه تا دهه‌های بعد نیز ادامه یافت، به‌طوری که به‌نظر می‌رسد، جواد شیخ‌الاسلامی فرزند میرزا فضل‌الله شیخ‌الاسلام، با هدف تلافی و دفاع از نیاکانش، سال‌های حکمرانی احتشام‌السلطنه را ناچیز و کم‌اهمیت تلقی کرد (همان: ۱۰۳، ۱۱۱-۱۱۲ و ۱۱۴؛ شیخ‌الاسلامی، ۱۳۶۸: ۴۷-۴۸).

با وجود تلاش‌ها و خدمات احتشام‌السلطنه در زنجان، مورد بی‌مهری شاه قرار گرفت. ناصرالدین شاه معمولاً مدت حکمرانی افراد را سه سال در نظر می‌گرفت و اگر کسی میل به ادامه حکومت داشت، با دادن پیشکشی می‌توانست در مقام خود باقی بماند. احتشام‌السلطنه این خصوصیات را نداشت، از طرفی حکومت سه ساله‌اش به پایان رسیده بود. شاهزاده عبدالعلی میرزا احتشام‌الدوله نیز داوطلب حکمرانی بود و مقدار پیشکشی را نزد شاه بالا می‌برد. در نتیجه، احتشام‌السلطنه با آگاهی نسبت به این موضوع، تقاضای استعفا کرد و پس از چند ماه با قبول پیشکشی حاکم جدید از سوی شاه، روانه تهران گردید. او

کنش‌ها و چالش‌های حاکمان زنجان در ... (حسن رستمی و مسعود بیات) ۱۴۵

برخلاف حکمرانی قابل قبول در زنجان، مورد بی‌توجهی دربار و دولت قرار گرفت و بیکار و بلا تکلیف شد (احتشام السلطنه، ۱۳۹۲: ۱۲۰ و ۱۷۱؛ بامداد، ۱۳۴۷. ج ۴: ۳۳).

تلاش‌های وزیرهمایون در احداث مدارس جدید و ترویج کتاب و روزنامه، با مانعی مواجه نشد؛ اما با تغییر مأموریت حکمرانی به کردستان، گروه‌های سستی به مخالفت برخاستند. در این راستا ملاقربانعلی مهم‌ترین روحانی زنجان و مخالف وزیرهمایون، درصدد تعطیلی این نهادها برآمد. ملاقربانعلی که غالباً خانه‌نشین و از تحولات جامعه بی‌خبر بود، دلیل این مخالفت را آموزش دروس سایر ادیان به دانش‌آموزان می‌دانست. با عنایت به دوری وزیرهمایون از زنجان، مدارس تعطیل شدند. دشمنی‌ها اندکی بعد با یاران وزیرهمایون ادامه یافت و مدارس احمدیه و محمدیه نیز مورد مخالفت قرار گرفتند (مترجم‌همایون، ۱۳۴۶: ۶۱؛ روحانی، ۱۳۴۷: ۶۱).

در سال‌های مشروطه دشمنی با تجددخواهان به رقابت‌های سیاسی نیز کشیده شد و در جریان انتخابات مجلس اول، ملاقربانعلی در مقابل مشروطه‌خواهان ایستاد (زنجانی، ۱۳۹۳: ۳۲؛ حاجی‌وزیر، ۱۳۸۹: ۱۹۰؛ مترجم‌همایون، ۱۳۴۶: ۲۲). مخالفت با اقدامات وزیرهمایون در حمله به نهادهای اقتصادی نیز دنبال شد. نخست اینکه محصول زراعی روستای خیرآباد متعلق به وزیرهمایون و میرزا ابوالمکارم موسوی غارت گردید (اسناد خاندان موسوی زنجانی، ۱۳۹۹). دوم، مسئله موقوفه مسجد جامع زنجان بود که به‌عنوان یکی از حوزه‌های مهم اقتصاد شهری، در اختیار ملاقربانعلی و خاندان امام‌جمعه قرار داشت و میزان و محل مصرفش تا مدت‌ها مورد اعتراض گروه‌های رقیب بود. با عنایت به منازعه‌های علما در سال‌های پیش از مشروطه و به‌رغم جانبداری ملاقربانعلی از خاندان امام‌جمعه، وزیرهمایون به درخواست فرزندان عبدالله‌دارا (ناظر موقوفه)، موقوفه را در اختیار گرفت و پس از تعمیر، محل مصرف آن را معین کرد؛ اما پس از عزیمت به کردستان، ملاقربانعلی و طرفدارانش موقوفه را در اختیار گرفتند. این مسجد اندکی بعد به پایگاه مخالفان مشروطه به ریاست ملاقربانعلی تبدیل شد (ساکما، شماره سند ۲۹۷/۰۳۰۳۶۷: ۴؛ اسناد خاندان حسینی زنجانی، ۱۴۰۱). سومین نکته، اقدام وزیرهمایون در محدود کردن دایره نفوذ اقتصادی قشون‌خمس به تعیین نرخ عادلانه بر غلات و سایر محصولات زارعی وارد بر شهر بود؛ اما چند روز پس از انتقال به کردستان، دوباره نظامیان به حقوق مردم تعدی کردند و تعیین نرخ‌ها را بر عهده گرفتند. در نتیجه دوباره قیمت غلات و سایر محصولات اساسی سیر صعودی گرفت و زنجان در ماه‌های پایانی ۱۳۲۴ه.ق،

یکی از کانون‌های اعتصاب و اعتراض شد (روزنامه تربیت، ۲۷ رمضان ۱۳۲۴ه.ق: ۲۲۷۲-۲۲۷۳).

به‌رغم تلاش‌های وزیرهایون در بهبود وضع معیشت مردم، باران‌های سیل‌آسا و حمله ملخ‌ها موانع مهمی بودند و بیماری و ضعف مزاج، مشکلات را افزایش دادند. وزیرهایون غالباً در بستر بیماری به مسائل حکومتی رسیدگی می‌کرد و در امور غیرضروری مانند جشن‌های عمومی و مراسم‌های عزاداری حضور نداشت. این مسئله با توجه به دوری از مردم، بر کاستی‌ها و دشواری‌های حوزه حکومتی در درک برخی از مشکلات تأثیر داشت (روزنامه تربیت، ۲۸ رجب ۱۳۲۳ه.ق: ۸؛ روزنامه ثریا، ۲۸ جمادی‌الاول ۱۳۲۲ه.ق: ۱۲؛ روزنامه ایران، ۹ رجب ۱۳۲۳ه.ق: ۴؛ همان، ۲۸ شعبان ۱۳۲۳ه.ق: ۴).

وزیرهایون با توجه به پایان حکومت سه ساله در زنجان که غالباً مدت حکمرانی بیشتر کارگزاران عصر قاجار بود، نیاز مناطقی نظیر کردستان به‌جهت وجود حکمرانی شایسته برای رسیدگی به امور و پیشنهاد و تصویب میرزا علی‌اصغر خان اتابک اعظم، از حکمرانی زنجان استعفا داد و به کردستان اعزام شد. به‌نظر می‌رسد، با توجه به محتوای فرمان شاه پیرامون اقداماتش در ولایت خمسه و برخلاف پایان حکمرانی احتشام‌السلطنه که چند سال بیکار ماند، برای ادامه خدمت به دولت و مردم رهسپار کردستان گردید (روزنامه ایران، ۷ ربیع‌الثانی ۱۳۲۴ه.ق: ۱۹).

۸. تطبیق کنش‌ها و چالش‌های احتشام‌السلطنه و وزیرهایون

احتشام‌السلطنه و وزیرهایون در سال‌های حکمرانی بر ولایت خمسه، کنش‌ها و چالش‌های زیر را داشتند:

جدول ۱. اقدامات و تلاش‌ها

اقدامات وزیرهایون	اقدامات احتشام‌السلطنه
۱. تأسیس مدارس جدید همایونی و ملتی (اقدام مقطعی).	۱. احداث عمارت دارالحکومه و بازسازی محوطه اطراف (اقدام مقطعی).
۲. ترویج کتاب و روزنامه (اقدام دیرپا).	۲. رونق صنایع دستی (اقدامی دیرپا که تا به امروز برخی از این صنایع در شهر موجود است).
۳. اهتمام بر جذب معلمان و خرید وسایل آموزشی جدید (اقدام مقطعی).	۳. ایجاد لباس متحدالشکل نظامیه (اقدام مقطعی).

کنش‌ها و چالش‌های حاکمان زنجان در ... (حسن رستمی و مسعود بیات) ۱۴۷

اقدامات احتشام السلطنه	اقدامات وزیرهمایون
۴. احداث دواخانه (اقدام مقطعی). ۵. ایجاد قنات و آب انبار (اقدام مقطعی). ۶. سرشماری نفوس (اقدام مقطعی). ۷. احداث خیابان ناصری و تسطیح معابر بازار (اقدامی دیرپا که تا به امروز وجود دارد) ۸. شکایت از امیرافشار به تهران (اقدام مقطعی). ۹. نزدیکی به جبهه طرفداران ملاقربانعلی و امام‌جمعه و مخالفت با علمای شهری (خاندان‌های شیخ‌الاسلام و موسوی). ۱۰. مقابله با خوانین و ایلاتی مانند میرشکار، دوبرن و شاهسون (اقدام مقطعی). ۱۱. سرکوب گروه‌های شهری مانند طلاب مسجد دارا (اقدام مقطعی). ۱۲. مأموریت ناموفق جمع‌آوری ارزاق به تهران و سایر ولایات.	۴. تخصیص بودجه برای گروه‌های بی‌بضاعت (اقدام مقطعی). ۵. نزدیکی به گروه‌های تجددخواه و مخالفت با سنت‌گرایان (ملاقربانعلی و خاندان امام‌جمعه). ۶. مقابله و سرکوب اشرار شهری (اقدام مقطعی). ۷. مهار سارقین و اشرار منطقه اوریاد و خوانین ایل اصانلو (اقدام مقطعی). ۸. نظارت مستقیم بر عرضه و قیمت‌گذاری محصولات کشاورزی و مقابله با دخالت قشون خسته (اقدام مقطعی). ۹. مقابله با احتکار و گرانفروشی زمین‌داران و خبازان (اقدام مقطعی).

جدول ۲. موانع و چالش‌ها

موانع و چالش‌های سال‌های حکمرانی احتشام السلطنه	موانع و چالش‌های سال‌های حکمرانی وزیرهمایون
۱. پیشکشی امین‌السلطان به شاه برای دریافت لقب و فرمان حکمرانی خسته به احتشام‌السلطنه، با توقع نسبت به فرمانبری حاکم جدید همراه بود. ۲. پرداخت هزینه‌های سنگین مسافرت‌های شاه و درباریان به منطقه خسته. ۳. درخواست از شاه برای احداث مدارس جدید و مخالفت نسبت به این موضوع. ۴. ارتباط و وابستگی متنفذین منطقه به دربار و دولت و درخواست از احتشام‌السلطنه برای مدارا و سازش. ۵. اعطای پیشکشی و وابستگی متنفذین شرور به دربار که به ناکامی در پیگیری جرایم انجامید. ۶. حضور خبرچیان و جاسوسان در بدنه حکومت که با بیم و اضطراب احتشام‌السلطنه همراه بود و سیاست‌ها و تلاش‌هایش را تحت تأثیر قرار دادند. ۷. بودجه و امکانات اندک احتشام‌السلطنه برای حمل	۱. حضور دیرپای گروه‌های سستی در جامعه که با انتقال وزیرهمایون به کردستان، مدارس را تعطیل کردند. ۲. مخالفت گروه‌های سستی با یاران وزیرهمایون در سال‌های مشروطیت. ۳. مخالفان پس از پایان حکمرانی وزیرهمایون به بنیان‌ها و اصلاحات اقتصادی حمله کردند (روستای خیرآباد و موقوفه مسجد جامع). ۴. پس از انتقال مأموریت حکمرانی به کردستان، قشون خسته دوباره نرخ محصولات زراعی و کشاورزی را افزایش دادند. ۵. وضعیت جسمی نامساعد وزیرهمایون بر عملکرد و تلاش‌ها تأثیر گذاشت.

موانع و چالش‌های سال‌های حکمرانی وزیرهایمیان	موانع و چالش‌های سال‌های حکمرانی احتشام‌السلطنه
	ارزاق به تهران و نارضایتی دربار نسبت به تأخیر در این موضوع.

۹. نتیجه‌گیری

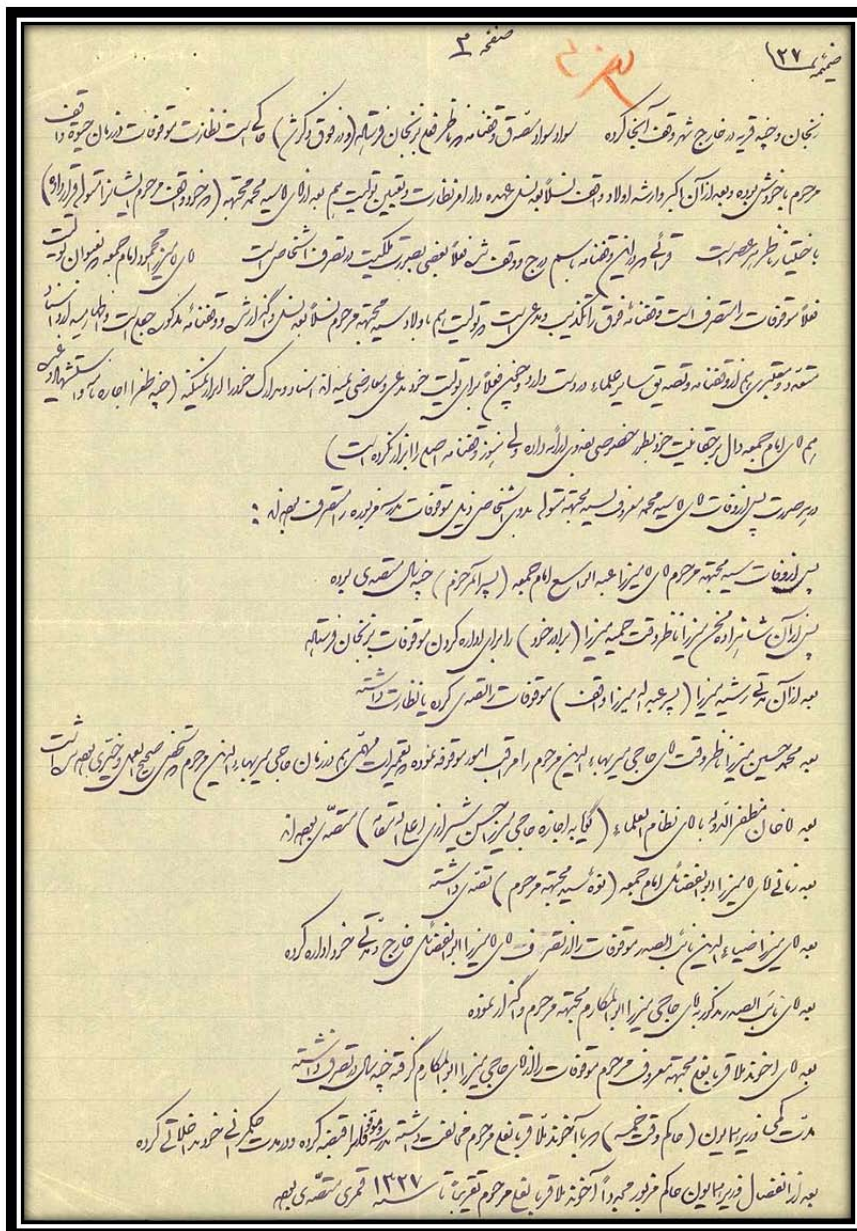
حاکمان زنجان با توجه به وضعیت جامعه و حکومت و نیازها و چالش‌های مشترک، رویکردهای گوناگونی برگزیدند. احتشام‌السلطنه در سال‌های استبداد عصر ناصری که شاه مخالف اقدامات فرهنگی مانند مدرسه‌سازی بود، با اندیشه تحقق آمال پدرش علاءالدوله، علاوه بر احداث خیابان، تسطیح بازار، تأسیس دواخانه، آب انبار و ساختمان جدید دارالحکومه، به رونق دوباره صنایع دستی پرداخت. او به برخی از گروه‌های سستی (ملاقربانعلی و امام‌جمعه) نزدیک شد؛ اما به مخالفت با خاندان‌های شهری وابسته به جریان نوگرایی برخاست. احتشام‌السلطنه به عناصر برجسته سستی نزدیک گردید؛ اما در تنبیه و تعقیب گروه‌های فرودست وابسته به آن‌ها کوتاهی نکرد. او بحرانی در زمینه ارزاق ندید؛ اما با عنایت به معضل نان تهران و ضعف ساختار دولت قاجار، با چالش‌های مربوط به ارسال غلات مواجه شد و شاه و صدراعظم در مقابل رفع بودجه اندک دولت و بدی راه‌های مواصلاتی، او را متهم به سستی و ناکارآمدی کردند. این عقب ماندگی ساختار اجتماعی-سیاسی قاجارها، موانع و مشکلات متعددی ایجاد کرد. توضیح این‌که با توجه به وابستگی دولت به گروه‌های نفوذ، با پیشکشی و رد تقدیمی، تلاش‌های احتشام‌السلطنه به سرانجامی نرسید.

وزیرهایمیان در فضای نسبتاً آزاد عصر مظفری، با یاری نواندیشان زنجان مدارس جدیدی گشود و برخلاف احتشام‌السلطنه، علاوه بر نزدیکی به برخی از خاندان‌های شهری، رویکردی مخالف با ملاقربانعلی و امام‌جمعه در پیش گرفت. او علاوه بر شکستن حرمت بست نشینی در خانه ملاقربانعلی، نظارت و سرپرستی موقوفات ارزشمند مسجد جامع زنجان را تصاحب کرد. وزیرهایمیان با چندین بحران نان مواجه شد؛ اما هر بار با تدبیر، سیاست زمین‌داران و خبازان را از بین برد و قیمت ارزاق را به روال معمول بازگرداند. او در مقابل اشرار و متنفذین، با قدرت به سرکوب و ایجاد ثبات و امنیت پرداخت و در زنجان و بلوکات تابع امنیت نسبی برقرار نمود.

آثار و تلاش‌های احتشام‌السلطنه در زمینه احداث خیابان، تسطیح معابر بازار و رونق صنایع دستی شهر تا به امروز باقی مانده است. این نکته علاوه بر اقدامات پایدار و بنیادین، از وابستگی به گروه‌های سستی نشأت گرفت. در مقابل، تلاش‌های وزیرهمایون با توجه به دشمنی با گروه‌های سستی، پس از تغییر محل حکمرانی با شکست مواجه شد. از بین اقدامات وزیرهمایون، رواج کتاب و روزنامه بنیادین بود و تأثیر مهمی بر حوادث زنجان در عصر مشروطه گذاشت. این اقدام وزیرهمایون برای نخستین بار گروه‌های نوگرا را به مقابله با جناح سستی کشاند. سایر سیاست‌ها و تلاش‌های وزیرهمایون از ثبات و پایداری برخوردار نبود و در جریان مشروطه‌خواهی با مخالفت گروه‌های سستی مواجه شد.

فساد ساختار سیاسی قاجارها با خبرچینی و سنت پیشکشی و تقدیمی، در عملکرد حاکمانی مانند احتشام‌السلطنه تأثیر گذاشت؛ اما به نظر می‌رسد این رویکرد در دوره حکمرانی وزیرهمایون اندکی کاهش یافت و دغدغه‌چندانی پیرامون خبرچینی و ارسال گزارش نادرست به تهران نداشت.

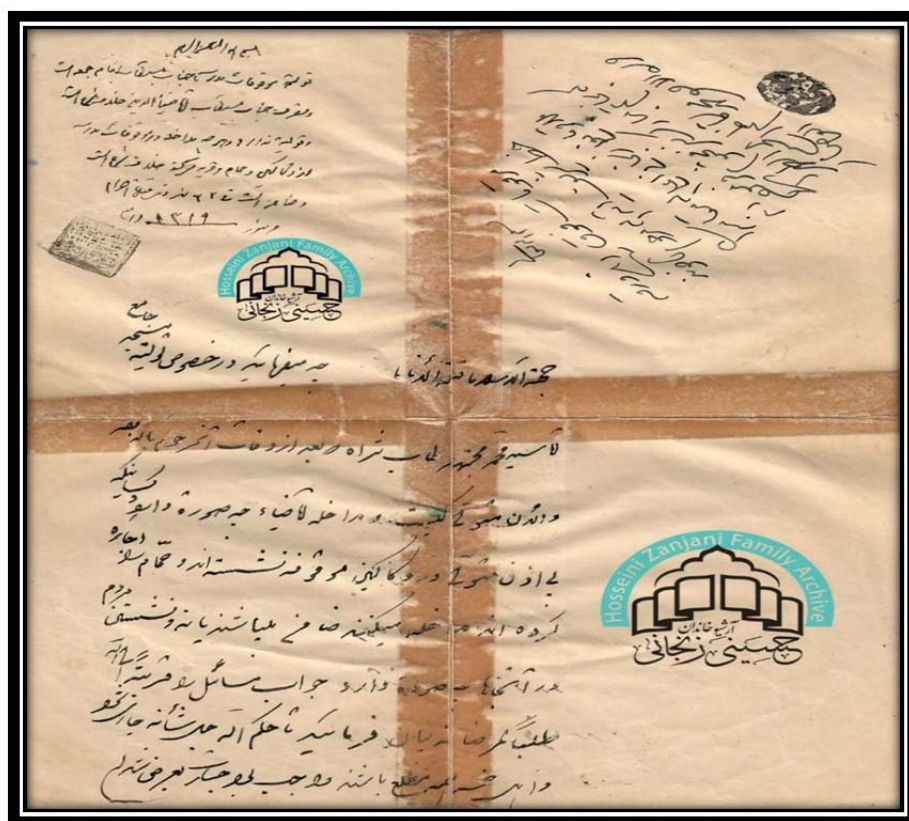
تصاویر اسناد

گزارش اوقاف زنجان درباره اقدام وزیرهای یون در تصرف موقوفات مسجد جامع

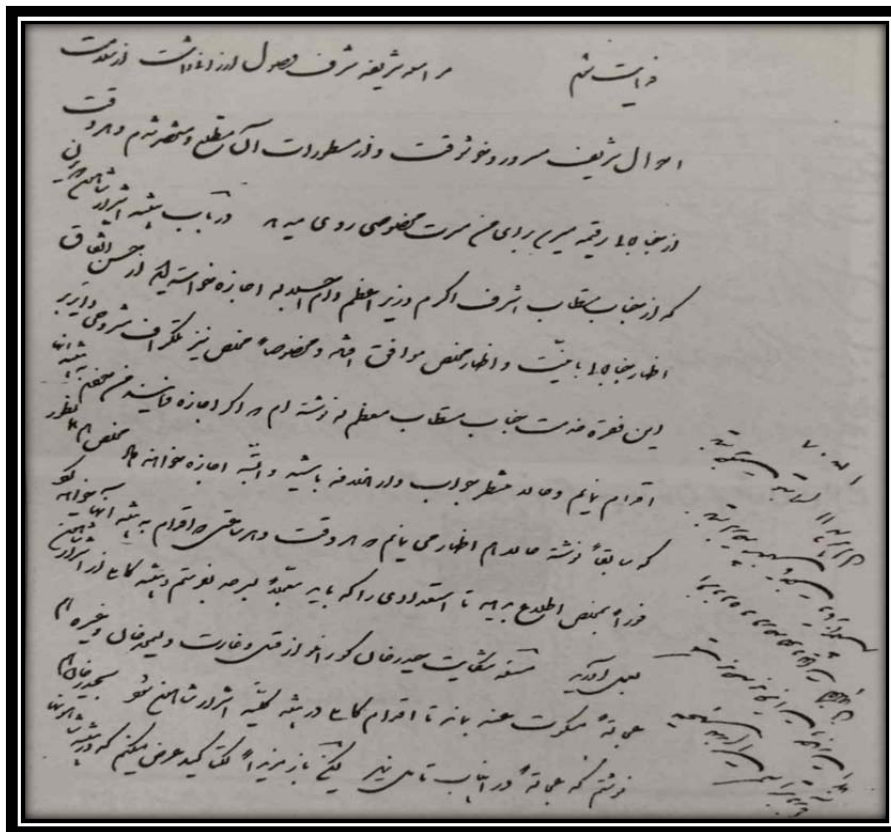
(ساکما، شماره سند ۳۰۳۶۷/۰۲۹۷:۴)

کنش‌ها و چالش‌های حاکمان زنجان در ... (حسن رستمی و مسعود بیات) ۱۵۱

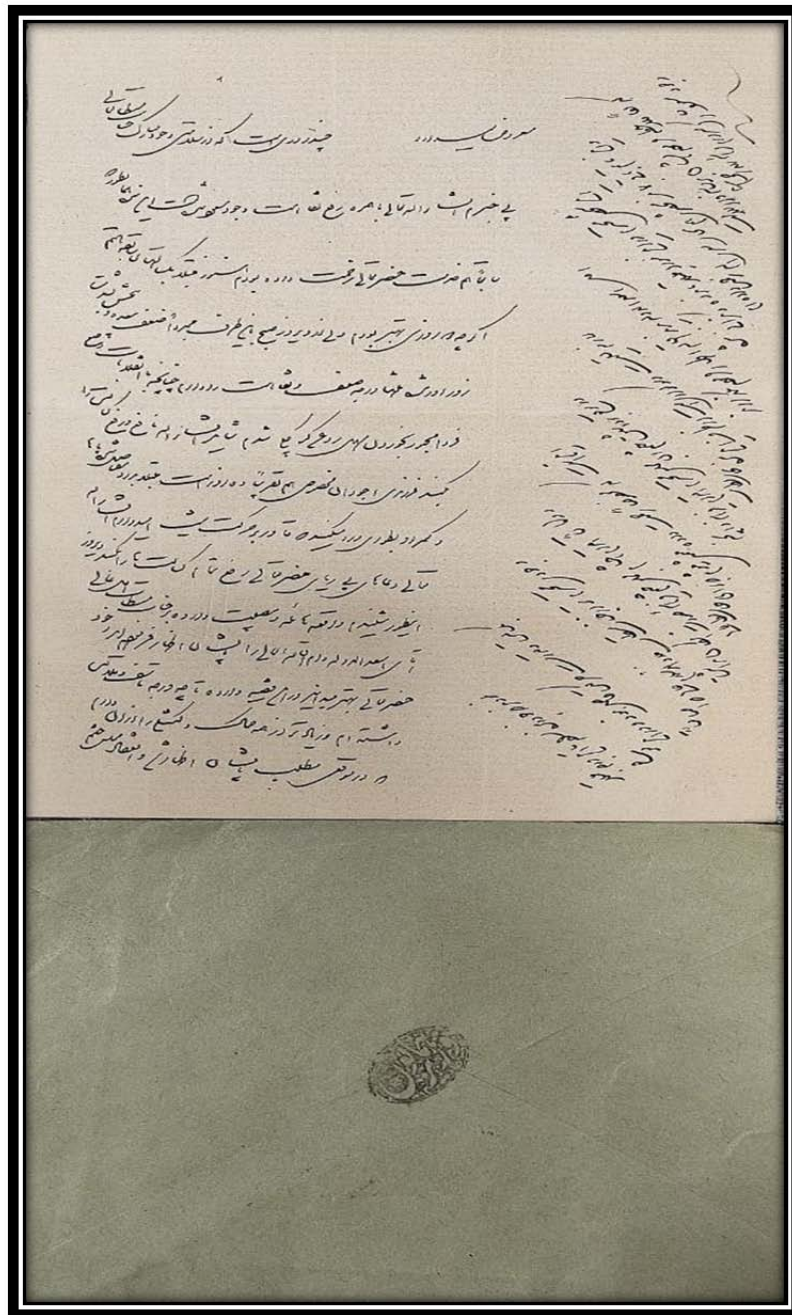
اسناد علما، رقابت‌های منتفذان

(اسناد خاندان حسینی زنجانی، ۱۴۰۱)

مهار شاهسون‌ها در دوره حکمرانی احتشام السلطنه

(اسناد انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان، ۱۴۰۱)

روابط نزدیک با خاندان موسوی؛ نامه وزیر همايون به ميرزا ابوالمكارم موسوی
(اسناد موزه مهرانه زنجان، ۱۴۰۲)

پی‌نوشت‌ها

۱. جهان‌شاه فرزند حسن‌علی خان به سال ۱۲۷۲ ه.ق، در روستای کرسف منطقه قیدار (شهرستان خدابنده امروزی) به دنیا آمد (جهانشاهلو، ۱۳۹۹: ۱۶۳). پدرش مورد توجه ناصرالدین شاه بود. پس از مرگ پدر با ریاست یوسف خان سرتیپ، به خدمت فرا خوانده شد. با عزل یوسف خان، امیرافشار به یاری امین‌السلطان با هزار تومان پیشکشی به شاه و دریافت یک قبضه شمشیر به ریاست ایل نائل آمد (همان: ۱۲۱-۱۲۲). در این برهه منطقه نفوذ امیرافشار با پشتیبانی امین‌السلطان، بخش‌های بزرگی از خمسه را در بر گرفت (محسن‌اردبیلی، ۱۳۸۰: ۱۰۱).
۲. امروزه این روستا یکی از شهرهای مهم استان زنجان است.

کتاب‌نامه

الف) اسناد

- اسناد انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان (۱۴۰۱)، *اسناد دوره قاجار و پهلوی*، زنجان: دفتر انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان.
- اسناد خاندان حسینی‌زنجان (۱۴۰۱)، *اسناد علما*، زنجان: دفتر آیت‌الله العظمی حسینی‌زنجان.
- اسناد خاندان موسوی‌زنجان (۱۳۹۹)، *اسناد دوره قاجار*، زنجان: آرشیو خاندان موسوی‌زنجان.
- اسناد موزه مهرانه زنجان (۱۴۰۲)، *اسناد خاندان میرزایی*، زنجان: موزه موسسه خیریه مهرانه زنجان
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، *جمع‌آوری اطلاعات جمعیتی زنجان*، شماره سند ۲۹۵/۶۱۴۳.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، *اعلام تاریخ ورود ناصرالدین شاه به زنجان و احداث راه کالسکه رو*، شماره سند ۲۹۵/۶۱۰۹.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، *کاوش معدن طلای قریه کاوند*، شماره سند ۲۹۶/۱۳۱۱۳.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، *توضیح احتشام‌السلطنه درباره اشرار بزینه‌رود*، شماره سند ۲۹۶/۲۱۲۶۱.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، *پیشکشی احتشام‌السلطنه به ناصرالدین شاه*، شماره سند ۲۹۶/۲۱۲۹۶.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، *مواخذه احتشام‌السلطنه توسط ناصرالدین شاه*، شماره سند ۲۹۶/۲۱۳۳۱.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، *گزارش اوقاف زنجان به اداره کل اوقاف*، شماره سند ۲۹۷/۳۰۳۶۷.

(ب) کتاب‌ها و مقالات

- احتشام‌السلطنه، محمود (۱۳۹۲)، *خاطرات احتشام‌السلطنه*، به کوشش سیدمحمد مهدی موسوی، تهران: زوار.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن (۱۳۵۰)، *روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه*، به کوشش ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن (۱۳۶۸)، *مرآت‌البلدان*، به کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، ج ۳، ۴ و ۲، تهران: دانشگاه تهران.
- افضل‌الملک، غلامحسین (۱۳۶۱)، *افضل‌التواریخ*، به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان، تهران: تاریخ ایران.
- امین‌الدوله، فرخ (۱۳۵۰)، *مجموعه اسناد و مدارک*، به کوشش کریم اصفهانیان و قدرت‌الله روشنی، ج ۴، تهران: دانشگاه تهران.
- بابایی، عبدالقادر (۱۳۷۷)، *سیرالاکراد در تاریخ و جغرافیای کردستان*، به کوشش محمدرئوف توکلی، تهران: توکلی.
- بامداد، مهدی (۱۳۴۷)، *شرح حال رجال ایران در قرون ۱۲، ۱۳، ۱۴ هجری*، ج ۱ و ۴، تهران: زوار.
- جهانشاهلو، قاسم (۱۳۹۹)، *تاریخ افشاریه، طوایف، خوانین و محال ایل افشار خیمه*، به کوشش محسن میرزایی، تهران: شیرازه.
- حاجی‌وزیر زنجان (۱۳۸۹)، «*خاطرات و خاندان*» در: *دفتر تاریخ*، به کوشش ایرج افشار، ج ۴، تهران: بنیاد موقوفات افشار.
- روحانی، محمدرضا (۱۳۴۷)، *فرهنگنامه زنجان*، زنجان: پرچم.
- روستایی، محسن (۱۴۰۲)، *محمودخان احتشام‌السلطنه و بازخوانی کتابچه سیاقیه جمع و خرج دارالسعاده زنجان «عهد ناصری ۱۳۱۱ ه.ق.»*، چاپ اول، تهران: مهراندیش.
- زنجان، ابراهیم (۱۳۹۳)، *خاطرات شیخ ابراهیم زنجان*، به اهتمام غلامحسین میرزاصالح، تهران: کویر.
- سالور، قهرمان‌میرزا (۱۳۷۴)، *روزنامه خاطرات عین‌السلطنه*، به کوشش مسعود سالور و ایرج افشار، مجلد ۱، ۲ و ۴، تهران: اساطیر.
- سپهر، عبدالحسین (۱۳۸۶)، *مرآت‌الوقایع مظفری*، به کوشش عبدالحسین نوایی، ج ۱ و ۲، تهران: میراث مکتوب.
- شیخ‌الاسلامی، جواد (۱۳۶۸)، *خاطرات احتشام‌السلطنه*، مجله نشر دانش، ش ۵۳، صص ۳۴-۴۸.
- ظهیرالدوله، علی (۱۳۶۷)، *خاطرات و اسناد ظهیرالدوله*، به کوشش ایرج افشار، ج ۱، تهران: زرین.
- عزیزالسلطان، غلامعلی (۱۳۷۶)، *روزنامه خاطرات غلامعلی عزیزالسلطان (ملیجک ثانی)*، به کوشش محسن میرزایی، ج ۱، تهران: زریاب.

کنش‌ها و چالش‌های حاکمان زنجان در ... (حسن رستمی و مسعود بیات) ۱۵۷

قاضیها، فاطمه (۱۳۸۱)، *سفرهای ناصرالدین شاه به قم (۱۲۶۶-۱۳۰۹)*، تهران: سازمان اسناد ملی.
کرزن، جرج ناتانیل (۱۳۶۲)، *ایران و قضیه ایران*، ترجمه غلامعلی وحیدمازندرانی، ج ۱، تهران: علمی و فرهنگی.

لمبتن، آن کاترین سوینفورد (بی تا)، *اوضاع اجتماعی در عهد قاجار*، ترجمه منیر برزن، مشهد: خراسان.
مترجم‌هایون، علی محمد (۱۳۳۵)، *خاطرات یک معلم*، مجله خواندنی‌ها، س ۱۷، ش ۲، صص ۳۵-۳۷.
مترجم‌هایون، علی محمد (۱۳۴۶)، *فتوای آخوند ملاقریانعلی درباره نخستین گرامافون و مدرسه جدید*، مجله خواندنی‌ها، س ۲۸، ش ۳۶، صص ۲۱-۲۳.
محسن‌اردبیلی، یوسف (۱۳۸۰)، *خاندان‌های حکومتگر زنجان*، فصلنامه فرهنگ زنجان، س ۲، ش ۳ و ۲، صص ۹۹-۱۲۶.

محمود، محمود (۱۳۳۶)، *تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم*، ج ۲، تهران: اقبال.
ممتحن‌الدوله، مهدی و میرزا هاشم‌خان (۱۳۶۵)، *رجال وزارت امور خارجه در عصر ناصری و مظفری*، به کوشش ایرج افشار، تهران: اساطیر.

مستوفی، عبدالله (۱۳۸۸)، *شرح زندگانی من «تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه»*، ج ۱، تهران: زوار.
ملک‌آرا، عباس میرزا (۱۳۶۱)، *شرح حال عباس میرزا ملک‌آرا*، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران: بابک.

ج) مصاحبه

مصاحبه با محسن میرزایی (۱۴۰۰)، *پیرامون حاکمان زنجان*، زنجان: انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان.
مصاحبه با عبدالعزیز قائمی (۱۴۰۱)، *پیرامون حاکمان زنجان*، زنجان: دفتر انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان.

د) نسخ خطی

زنجانی، ابراهیم (۱۳۱۰)، *یادداشت‌های شخصی زنجانی*، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

ه) نشریات

روزنامه/ختر (۲۲ ربیع‌الاول ۱۲۹۴ ه.ق)، «اخبار داخله»، نمره ۶۲.
روزنامه/ایران (۲۹ محرم ۱۲۹۰ ه.ق)، «زنجان»، نمره ۱۵۳.
روزنامه/ایران (۲۸ شعبان ۱۳۰۹ ه.ق)، «اخبار رسمی دربار همایون»، نمره ۷۶۹.
روزنامه/ایران (۳ جمادی‌الاول ۱۳۲۱ ه.ق)، «اخبار غیردرباری»، س ۵۶، ش ۳.
روزنامه/ایران (۹ شوال ۱۳۲۱ ه.ق)، «خمسه»، س ۵۶، ش ۲۱.
روزنامه/ایران (۷ ربیع‌الثانی ۱۳۲۴ ه.ق)، «خمسه»، س ۵۹، ش ۶.

۱۵۸ جستارهای تاریخی، سال ۱۶، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

- روزنامه/ایران سلطانی و ایران (۱۹ جمادی الاول ۱۳۲۲ ه.ق)، «خمسه»، س ۵۷، ش ۱۰.
- روزنامه/ایران سلطانی و ایران (۷ محرم ۱۳۲۴ ه.ق)، «خمسه»، س ۵۸، ش ۲۶.
- روزنامه/ایران نو (۷ ذی حجه ۱۳۲۷ ه.ق)، «تفصیل وقایع زنجان»، س ۱، ش ۹۵.
- روزنامه تربیت (۲۹ شعبان ۱۳۲۱ ه.ق)، «مدرسه زنجان»، س ۶، ش ۲۹۸.
- روزنامه تربیت (۲۴ ذی قعدة ۱۳۲۱ ه.ق)، «مکتوب از زنجان»، س ۶، ش ۳۰۴.
- روزنامه تربیت (۷ جمادی الاول ۱۳۲۲ ه.ق)، «امتحان مدرسه همایونی زنجان»، س ۷، ش ۳۲۴.
- روزنامه تربیت (۲۸ رجب ۱۳۲۳ ه.ق)، «مدرسه ملتی زنجان»، س ۸، ش ۳۸۰.
- روزنامه ثریا (۱۴ شعبان ۱۳۲۱ ه.ق)، «خمسه»، س ۵، ش ۲۴.
- روزنامه ثریا (۲۸ شعبان ۱۳۲۱ ه.ق)، «خمسه؛ زنجان»، س ۵، ش ۲۶.
- روزنامه ثریا (۲۴ صفر ۱۳۲۲ ه.ق)، «خمسه؛ زنجان»، س ۵، ش ۳۹.
- روزنامه ثریا (۹ رجب ۱۳۲۳ ه.ق)، «خمسه؛ زنجان»، س ۷، ش ۳.
- روزنامه چهارنما (۲۰ شوال ۱۳۲۳ ه.ق)، «مکتوب از زنجان»، س ۲، ش ۶.
- روزنامه چهارنما (غره ربیع الاول ۱۳۲۴ ه.ق)، «مکتوب از زنجان»، س ۲، ش ۱۵.
- روزنامه چهارنما (۱۰ ربیع الاول ۱۳۲۴ ه.ق)، «زنجان»، س ۳، ش ۱۶.
- روزنامه وقایع/تفاتیبه (۱۶ صفر ۱۲۷۳ ه.ق)، «اخبار ولایات؛ زنجان»، نمره ۲۹۸.